

BOEKBESPREKINGEN

B. DUBUISSON (ed.), <i>Le dommage corporel et sa réparation</i> (A. Van Thienen)	1371
G.-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMANS, A. L. VERBEKE (eds.), <i>Huur in Contractuele clausules</i> (W. Buelens)	1372
A. VAN OEVEREN, <i>Actualia huurrecht en het Vlaamse Woninghuurdecreet</i> (S. Marysse)	1372
A. BEKA, <i>The Active Role of Courts in Consumer Litigation</i> (J. Werbrouck) ..	1373
M. CAPRONI en S. DE SMEDT, <i>Praktische gids: Privacy in de onderneming (update 2019)</i> (Y.S. Van Der Sype)	1375
V. BOILLET, M. ROCA I ESCODA en E. DE LUZE (EDS.), <i>La gestation pour autrui</i> (L. Rogge)	1376
L. DE VRIESE, <i>Fiscale aspecten van de verblijfsregeling voor de kinderen in Echtelijke moeilijkheden &</i> (E. Vertommen)	1378
M. HAENTJENS en B. WESSELS (eds.), <i>Research Handbook on Cross-Border Bank Resolution</i> (J. Akkermans)	1379
A. MIGLIONICO, <i>The Governance of Credit Rating Agencies</i> (J. Akkermans) ..	1382
B. VERBELEN en K. HENDRICKX, <i>De buitengerechtelijke invordering van schulden in Recht en praktijk</i> (S. Callewaert)	1385
R. TIMMERMANS, <i>Cohousing in Reeks Notariële Praktijkstudies</i> (B. Verheye)..	1386
S. DE POURCQ, <i>Onerlijke handelspraktijken en bedingen in contracten tussen ondernemingen</i> (S. Marysse)	1388
J. CHUAH en E. VACCARI (ed.), <i>Executory Contracts in Insolvency Law - A Global Guide</i> (S. Baeyens)	1390
C. OP DEN KAMP en D. HUNTER (eds.), <i>A History of Intellectual Property in 50 Objects</i> (J. Vanherpe)	1390
E. VERJANS, <i>Het recht op informatie en toestemming van de patiënt in Reeks Gezondheidsrecht</i> (Y.S. Van Der Sype)	1393
O. MORÉTEAU, A. MASFERRER en K.A. MODÉER (eds.), <i>Comparative Legal History</i> (F. Dhondt)	1394
B. WAUTERS en M. DE BENITO, <i>The History of Law in Europe</i> (W. Decock) ...	1400
D. SZOSTEK, <i>Blockchain and the Law</i> (A. Appelmanns)	1402
D. KRAUS, T. OBRIST en O. HARI (eds.), <i>Blockchains, Smart Contracts, Decentralised Autonomous Organisations and the Law</i> (M. Van de Looverbosch)	1403

U. MATTEI en A. QUARTA, *The Turning Point in Private Law - Ecology, Technology and the Commons* in *Elgar Studies in Legal Theory* (S. Demeyere) 1406

AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT

B. DUBUISSON (ed.), *Le dommage corporel et sa réparation* (Limal: Anthemis 2019), 238 p., €79,25.

Dat het slachtoffer van een ongeval recht heeft op integrale vergoeding van zijn schade, is gemeengoed. De begroting van die schade is echter niet altijd even eenvoudig. Zeker wanneer de lichamelijke letsels ernstig zijn, is de schadebegroting complex.

Een aantal knelpunten uit de praktijk worden besproken in een heldere en bovenal praktisch verzamelwerk. De auteurs wenden zich in de eerste plaats tot de advocaat die het slachtoffer bijstaat. Het boek biedt een leidraad opdat de advocaat, door zijn cliënt op de juiste punten geïnformeerd, de schade correct kan begroten.

Het slachtoffer met ernstige letsels ervaart vaak in zijn verdere leven dusdanige beperkingen dat de woning niet meer voldoet. De noodzakelijke aanpassingen van de woning maken deel uit van de vergoedbare schade. In een eerste hoofdstuk bespreekt Mathieu Michel dit in rechtspraak en rechtsleer eerder stiefmoederlijke behandelde aspect van de schade.

In het tweede hoofdstuk onderzoekt Paulin Colson of herstel *in natura* van lichamelijke schade mogelijk is. Hoewel niet te ontkennen valt dat in sommige gevallen herstel *in natura* van lichamelijke schade *de facto* onmogelijk is, is dat niet altijd het geval. De auteur lijnt het herstel *in natura* af en onderzoekt of de principiële voorkeur voor deze vergoedingswijze ook opgaat voor lichamelijke schade.

Ondervindt het slachtoffer aanzienlijke blijvende letsels, dan dringt kapitalisatie van de schadevergoeding zich meestal op. Een heikel punt is het hanteren van de juiste parameters. Daniel de Callatay geeft een aantal praktische richtlijnen voor een correcte kapitalisatie. Hij geeft meer inzicht in de toepassing van de kapitalisatierentevoet. De indicatieve tabellen 2012 en 2016 stellen een intrestvoet van 1% voorop. De vraag rijst of dit anno 2019 nog actueel is. Verder bespreekt hij welke lucratieve levensduur thans in rekening moet worden gebracht en tot welke leeftijd de huishoudelijke schade kan worden vergoed. Tot slot licht hij toe hoe de verschillende kapitalisatietafels moeten worden gehanteerd.

François Feron en Tristan Liévin bespreken verder de schade ingevolge overlijden aan de hand van de drie deelaspecten: (1) De moeilijke oefening van het begroten van morele schade. Hoe deze van nature onherstelbare schade vergoeden? (2) Een correcte begroting van de economische schade. (3) Het begroten van de huishoudelijke schade die de overlevende partner ondervindt.

In het laatste hoofdstuk gaat Olivier Dubois in op de vraag naar toekomstige evolutie van de schade en de techniek van het toekennen van reserves.

Dit verzamelwerk is een zeer goede leidraad voor het correct begroten van de schade bij ongevallen met ernstige lichamelijke schade. Het geeft een actuele kijk op de zaak, met praktische toelichting daar waar de traditionele leidraad van de indicatieve tabel geen (voldoende) klaarheid biedt.

Annette VAN THIENEN

BIJZONDERE OVEREENKOMSTENRECHT

G.-L. BALLON, H. DE DECKER, V. SAGAERT, E. TERRY, B. TILLEMANN, A. L. VERBEKE (eds.), *Huur in Contractuele clausules* (Antwerpen: Intersentia 2017), x + 802 p., €180.

Na de gemeenrechtelijke clausules, de gemene koop, de koop van aandelen, aanneming – bouwwerken en koop-onroerend goed, vormt het boek met betrekking tot de huur het (voorlopige?) laatste boek van de reeks Contractuele clausules.

Net zoals in de andere boeken uit de reeks, worden de meest voorkomende clausules met betrekking tot het onderwerp dat het voorwerp uitmaakt van het desbetreffende boek, besproken. Komen aan bod in het besproken werk: de garanties bij huur, bestemmingsverplichting, plaatsbeschrijving en schade, onderhoudsplicht en herstellingen, inspectie van het verhuurde goed, de huurprijs en indexering ervan, levenslange woninghuur, duur van de huurovereenkomsten, gebruiksrechten van de huurder, de overdracht van de huurovereenkomst, de overdracht van het verhuurde goed, de onderhuur, de verzekeringsplicht en de afstand van verhaal, de invloed van het recht op privéleven op de huurovereenkomst, de opzeggingsclausules, het lot van de werken op het einde van de huur, onteigening, bezetting ter bede, huur van de gezinswoning en bruiklening van kunst- en cultuurvoorwerpen.

Anders dan de titel doet vermoeden, wordt in dit boek geen genoegen genomen met een loutere bespreking van ‘clausules’. Er wordt steeds grondig ingegaan op het concrete leerstuk dat aan de orde is, waardoor de lezer een zeer volledig beeld krijgt van de verschillende opvattingen in de rechtspraak en rechtsleer met betrekking tot het behandelde topic. Door de regionalisering van het huurrecht, met een explosie van het aantal huurregimes tot gevolg, is het boek echter op bepaalde punten (in het bijzonder het woninghuurrecht en de handelshuur van korte duur) niet meer up to date. Dit neemt echter niet weg dat het boek nog steeds een schat van informatie biedt voor de rechtspracticus die (vroeg of laat onvermijdelijk) in aanraking komt met het huurrecht.

Wannes BUELENS

BIJZONDERE OVEREENKOMSTENRECHT

A. VAN OEVELEN, *Actualia huurrecht en het Vlaamse Woninghuurdecreet* (Antwerpen: Intersentia 2018), viii + 88 p., €42.

In dit cahier “Actualia huurrecht en het Vlaamse Woninghuurdecreet” ontleedt Van Oevelen het decreet van het Vlaamse Parlement van 24 oktober 2018 houdende bepalingen betreffende de huur van voor bewoning bestemde goederen of delen ervan (ook wel het Vlaams Woninghuurdecreet genaamd).

Na een inleidende duiding en situering van dit decreet in kader van de staatshervorming, volgt een analyse van de wijzigingen die het Vlaams Woninghuurdecreet met zich meebrengt, alsook een overzicht van de recente rechtspraak inzake (woning) huurrecht.

Alvorens het Vlaams Woninghuurdecreet te analyseren, gaat de auteur in het tweede deel eerst nog in op de toepasselijke staatsrechtelijke context en in het bijzonder op de specifieke gevolgen van de tweede fase van de zesde staatshervorming voor het huurrecht. Het tweede deel is logisch opgebouwd met een grondige analyse van de relevante begrippen in dit verband.

In het derde deel ligt de focus op de bespreking van het Vlaams Woninghuurdecreet. Meer in het bijzonder wordt aandacht besteed aan die artikelen van het Vlaams Woninghuurdecreet die nieuw zijn in vergelijking met de huidige federale Woninghuurwet. Deze bespreking volgt de opbouw van het Vlaams Woninghuurdecreet. Na een korte bespreking van de algemene bepalingen die van toepassing zijn op alle huurovereenkomsten betreffende een goed dat bestemd is voor bewoning in de ruime betekenis van het woord, wordt nadien verder ingegaan op respectievelijk de huurovereenkomsten voor hoofdverblijfplaatsen en de huurovereenkomsten voor de huisvesting van studenten. Op het einde van deze analyse wordt nog kort ingegaan op de inwerkingtreding en enkele wijzigings- en opheffingsbepalingen. Telkenmale worden de relevante begrippen uitgelegd en desgevallend vergeleken met de bestaande federale Woninghuurwet. Een dergelijke werkwijze heeft tot gevolg dat de lezer meteen een goed inhoudelijk begrip heeft van de nieuwe bepalingen en, waar nodig, nogmaals een verwijzing aantreft naar de vigerende federale wetgeving inzake woninghuur.

In het vierde deel komt de recente rechtspraak inzake het algemeen huurrecht en het federaal woninghuurrecht aan bod. Ook dit overzicht is logisch opgebouwd aan de hand van enkele topics die op hun beurt worden afgezet tegen de jurisprudentiële beslissingen in dit verband. Op deze manier krijgt de lezer inzicht over hoe bepaalde topics met betrekking tot het algemeen huurrecht of de federale Woninghuurwet recentelijk door de Belgische hoven en rechtbanken werden benaderd.

Dit cahier leest vlot en is logisch opgebouwd. Het vormt een handig instrument voor elke jurist die te maken krijgt met het (Vlaams) woninghuurrecht.

Steven MARYSSE

CONSUMENTENRECHT

A. BEKA, *The Active Role of Courts in Consumer Litigation* (Antwerpen: Intersentia 2018), xxxiv + 376 p., €89.

De handhaving van het consumentenrecht is een thema dat in de rechtspraak van het Hof van Justitie veelvuldig aan bod komt. Het belang van die rechtspraak mag niet worden onderschat. Immers, het recht is maar zo sterk als de handhaving ervan. Of nog: *ubi ius, ibi remedium*. Een prominente positie in de handhavingsrechtelijke rechtspraak van het Hof inzake consumentenrecht, wordt ingenomen door de zogenaamde *ex officio*-doctrine. Die omschrijft de taak van de nationale rechter bij toepassing van het Europese consumentenrecht. Gelet op de intrinsieke eigenschappen die de consument volgens het Hof van Justitie eigen zijn, te weten zijn onwetendheid en financiële inferioriteit ten aanzien van zijn professionele wederpartij, is de rechter in het consumentenrecht een actieve(re) rol toegedicht. Die actieve rol zou het

onevenwicht tussen de consument en zijn professionele wederpartij moeten remediëren. Het belang van de rol van de rechter in consumentenzaken is allicht ook de verklaring voor het succes dat het thema kent als onderwerp van prejudiciële vragen. Een trein die twintig jaar geleden op gang kwam met *Océano Grupo*, dendert tot op vandaag aan sneltempo verder. Nog regelmatig dalen immers belangwekkende arresten neer vanop de Kirchberg in Luxemburg, die de handhaving van het Europese consumentenrecht vormgeven.

Dit boek is de commerciële uitgave van het herwerkte proefschrift van dr. Anthi Beka, dat zij verdedigde aan de Universiteit van Luxemburg. Op uiterst overzichtelijke wijze benadert ze de taak van de rechter in twee delen.

In het eerste deel, dat betrekking heeft op de taak van de nationale rechter in de rechtspraak van het Hof van Justitie in het algemeen, begint ze met een gerichte schets van de werking van het Europese rechtsstelsel op vlak van de handhaving. Meer in het bijzonder staat ze stil bij de verhouding tussen enerzijds het beginsel van procedurele autonomie en anderzijds het streven naar een doeltreffende handhaving van het Unierecht en de bescherming van subjectieve rechten (hoofdstuk 1). Met de bagage die in dit conceptuele hoofdstuk wordt opgedaan, gaat ze vervolgens over tot een bespreking van de rechtspraak van het Hof van Justitie inzake de taak van de rechter bij de toepassing van het Unierecht dat geen verband houdt met consumentenbescherming (i.e. de *van Schijndel*-lijn) (hoofdstuk 2). Het eerste deel besluit ze met een overzicht van de taakinving van de rechter in drie toenmalige (gelet op de Brexit) lidstaten: het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Duitsland. Op die manier duidt ze dat, hoe verschillend de taakinving in theorie ook mag zijn, het resultaat vaak in dezelfde richting gaat (hoofdstuk 3).

In het tweede deel gaat Beka in op de handhavingsrechtspraak van het Hof van Justitie in de context van het consumentenrecht. Op luchtige en toch grondige wijze schetst ze de ontwikkeling en verfijning van de verplichting in hoofde van de nationale rechter om ambtshalve het consumentenrecht te toetsen. Ze laat daarbij niet na ook in te gaan op de achterliggende maatschappelijke context waarin de principiële arresten werden gewezen. Ook geeft ze waar mogelijk weer wat de uiteindelijke beslissing van een verwijzende rechter is geweest ná het antwoord van het Hof op een gestelde vraag (hoofdstuk 4). In het voorlaatste hoofdstuk gaat Beka in op de inbedding en werking van de Unierechtelijke verplichting tot ambtshalve toetsing in drie specifieke procedurele situaties. Na eerst kort betalingsbevelprocedures (*Banco Español* en *Finanmadrid*) en insolventieprocedures (*Radlinger*) te belichten, wordt uitgebreid aandacht besteed aan hypothecaire executieprocedures (*Aziz*). De omvang van dat laatste onderdeel (± 60 p.) is kenschetsend voor de maatschappelijke implicaties van het consumentenrecht en de handhaving daarvan, en de bijzondere aandacht van de auteur daarvoor (hoofdstuk 5). In het zesde en laatste eigenlijke hoofdstuk, komt de mate waarin de consumentenrechtspraak van het Hof is doorgedrongen in de nationale rechtsorden aan bod. Meer bepaald bespreekt Beka de situatie in Spanje, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (hoofdstuk 6).

In een overschouwend besluitend deel worden de voornaamste bevindingen herhaald en in perspectief geplaatst.

Het boek bespreekt op omvattende en gedetailleerde wijze de ontwikkelingen in de rechtspraak van het Hof van Justitie met betrekking tot de taak van de rechter

in consumentenzaken. Het is dan ook zonder de minste twijfel een referentiewerk voor iedereen die zich daarin interesseert, en bij uitbreiding voor iedereen die zich interesseert in de handhaving van het consumentenrecht in zijn totaliteit. Dat mag ook blijken uit de verwijzingen naar het werk in de recente conclusies van advocaten-generaal Sharpston en Tanchev (respectievelijk *Bondora* (gevoegde zaken C-453/18 en C-494/18) en *Lintner* (C-511/17)) in zaken die allicht, net als de in het boek besproken rechtspraak, richtinggevend zullen zijn voor de verdere ontwikkeling van het consumentenhandvingsrecht.

Jarich WERBROUCK

EUROPEES RECHT

M. CAPRONI en S. DE SMEDT, *Praktische gids: Privacy in de onderneming (update 2019)* (Mechelen: Wolters Kluwer 2019), 342 p., €128.

Sinds de publicatie van de eerste editie van de ‘Praktische gids privacy in de onderneming’ in 2017 is het privacy- en gegevensbeschermingslandschap sterk geëvolueerd. Sinds het van toepassing worden van de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) zijn de talloze ontwikkelingen amper bij te houden: nationale verfijningen van de AVG, klare rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie, nieuwe interpretaties van oude regels en zelfs al herinterpretaties van nieuwe regels. Het privacy- en gegevensbeschermingsrecht is een rechtsdomein in beweging. Met de update van de ‘Praktische gids: privacy in de onderneming’ komen de auteurs tegemoet aan deze nieuwe realiteit en pakken ze deze ontwikkelingen aan in een handig werk voor de bedrijfsjurist.

In het eerste deel van de gids zetten de auteurs het wetgevend kader uiteen waarmee moet rekening worden gehouden in het kader van privacy- en gegevensbescherming in de onderneming.

In het tweede deel wordt uitgebreid ingegaan op de wettelijke verplichtingen van ondernemingen. Vooral met die verplichtingen van wal te steken lichten de auteurs het toepassingsgebied van de AVG nog toe. In dit onderdeel wordt o.a. ook de begrippen ‘persoonsgegevens’ en ‘verwerking’ scherp gesteld. Wat betreft de verplichtingen die door de AVG werden geïntroduceerd wordt gefocust op het al dan niet bestaan van de verplichting om een functionaris voor gegevensbescherming aan te stellen, het register van verwerkingsactiviteiten en de gegevensbeschermingseffectbeoordeling (*data protection impact assessment*). Verder worden in dit deel de rechten van de betrokkenen toegelicht, wordt ingegaan op de internationale doorgifte en uitwisseling van persoonsgegevens en worden de beveiliging en meldplicht van gegevenslekken nog behandeld. In het laatste hoofdstuk van het tweede deel wordt de vraag beantwoord wat de risico’s zijn bij niet-naleving van de privacywetgeving. In dit hoofdstuk worden de auteurs op een aantal zeer nuttige praktische vragen: “Kunnen de toezichhoudende autoriteiten een onderzoek voeren en bepaalde boetes opleggen?”, “Hoe verloopt een klachtenprocedure onder de AVG?”, “Wat zijn de arbeidsrechtelijke risico’s?” en “Zijn er nog andere risico’s verbonden aan de

niet-naleving van de privacywetgeving?”

In het derde deel van de gids komt nog een reeks boeiende, praktijk-georiënteerde vragen aan bod. In de meer dan twintig (!) thema's worden enkele klassieke onderwerpen behandeld, zoals de controle van de elektronische communicatie van werknemers en de camerabewaking in de onderneming. Daarnaast schuwen de auteurs niet om ook meer uitdagende thema's te benaderen, telkens vanuit praktisch oogpunt. Deze thema's betreffen onder meer de verwerking van klantgegevens voor directe marketing en profilering, de verwerking van persoonsgegevens in het kader van M&A, de verwerking van het rijksregisternummer, de toestemming van de werknemer en de pijnpunten rond geolokalisatie van werknemers. De auteurs durven verder ook kleur te bekennen waar de praktijk erom vraagt. Dit is bijvoorbeeld het geval voor wat betreft de bespreking van het gebruik van biometrische gegevens en voor wat betreft de bewaartermijn van cv's van kandidaat-werknemers.

De wijze waarop de thema's worden behandeld, namelijk door telkens op heldere en toegankelijke wijze concrete vragen te beantwoorden, maakt het boek een *must have* voor iedereen die in het dagdagelijks leven met gegevensbeschermingsvraagstukken in een ondernemingscontext wordt geconfronteerd. Het praktisch nut van het boek wordt bovendien versterkt doordat verhelderende schema's, voorbeelden en nuttige tips in kaders worden voorgesteld. Enkele redactionele minpuntjes zijn dan ook snel vergeten door de algemene helderheid en overzichtelijkheid van het boek.

Yung Shin VAN DER SYPE

FAMILIERECHT

V. BOILLET, M. ROCA I ESCODA en E. DE LUZE (eds.), *La gestation pour autrui* (Limal: Anthemis 2018), 200 p., €75.

Over draagmoederschap bestaat in België dan wel geen wettelijk kader, des te meer heeft onze rechtsleer zich al gebogen over het onderwerp. Ook de internationale doctrine heeft het veelvuldig over *surrogacy*, *la gestation pour autrui* of *leihmutter-schaft*. Zelfs rechtsvergelijkend is al heel wat geschreven over grensoverschrijdend draagmoederschap. Omwille van de snel evoluerende opvattingen over internationaal draagmoederschap zijn recente werken over dit onderwerp echter een must. Zo pasten vroegere *surrogacy hotspots* als India en Thailand in de voorbije jaren hun wetgeving drastisch aan door draagmoederschapstoeristen te bannen en kondigde Nederland midden dit jaar nog aan om draagmoederschap (eindelijk) wettelijk te regelen.

Dit verzamelwerk biedt een overzicht van de juridische stand van zaken in acht landen waaronder Duitsland en Frankrijk, waar nog steeds een wettelijk verbod op draagmoederschap bestaat, en Griekenland, met een van de meest progressieve regelgevingen rond draagmoederschap in Europa. Het Verenigd Koninkrijk regelt al langer het altruïstische draagmoederschap, met een strikt wettelijk kader dat het voordeel biedt dat het ouderschap via een *parental order* naar de wensouders kan overgaan. Buiten Europa krijgen ook Canada (Quebec), een populaire bestemming voor wensouders, en Israël, met een erg strikte nationale regelgeving, maar een heel

lakse houding tegenover grensoverschrijdend draagmoederschap, de nodige aandacht. De kleine selectie van regelgevingen toont de verscheidenheid in nationale benaderingen tegenover draagmoederschap aan. De gelijklopende behandelde aspecten (*grosso modo* nationale regelgeving, houding tegenover buitenlandse beslissingen en vaststelling van ouderschap) bieden de mogelijkheid tot vergelijking. De inleiding geeft echter al aan dat de meeste staten onaangepaste en slechts gedeeltelijke oplossingen voorstellen voor de juridische situatie van de draagmoeder, de wensouders en vooral voor de kinderen die geboren worden uit een draagmoederschapsovereenkomst. De verschillende nationale regelgevingen maken duidelijk dat we nog ver afstaan van een overeenstemming op internationaal vlak over de juridische aspecten van draagmoederschap. Toch biedt dit boek een aanzet tot het zoeken naar een globaal akkoord over enkele aspecten in dit domein, zoals over de erkenning van buitenlandse rechterlijke uitspraken die het ouderschap vastleggen. In dit kader is de bespreking van het protocol dat de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht hierover aan het uitwerken is, van belang.

Naast een eventuele consensus die zou bereikt kunnen worden over de erkenning van buitenlandse draagmoederschapsakten, blijft wel duidelijk dat een uniforme aanpak van draagmoederschap in elk aspect (nog) niet mogelijk is, omwille van de uiteenlopende standpunten over enkele hete hangijzers in deze materie. Nochtans zou corresponderende regelgeving de transparantie bieden die draagmoeders, wensouders en behandelende artsen nodig hebben. We weten immers dat het niet of te strikt regelen van draagmoederschap de praktijk naar de clandestiniteit verbant, met alle risico's voor uitbuiting van draagmoeders en van ouder- en staatloze kinderen tot gevolg.

De focus op de toekomst die elk nationaal thema afsluit, met aanbevelingen aan de wetgever en de nadruk op nood aan hervorming, biedt een grote meerwaarde. Zo wordt de Franse rechtspraak in de nasleep van *high profile* zaken *Menesson* en *Labassee* besproken, wil de Engelse auteur de huidige hervormingen over draagmoederschapswetgeving in het Verenigd Koninkrijk inspireren met een *pre-birth procedure* en is het in Duitsland duidelijk dat het verbod op draagmoederschap dringend moet vervangen worden door omkadering van de procedure en creatie van rechten voor de draagmoeder, de wensouders en het gewenste kind.

Tot slot bekritiseert de uitleiding ons niet-aangepast afstammingsrecht in de context van draagmoederschap, vooral in het geval de wensouders hetzelfde geslacht hebben. De auteur doet een voorstel voor een uniforme invulling van de verschillende aspecten van ouderschap (juridisch, sociaal, genetisch, biologisch) en ziet daarin de oplossing voor de vele afstammingsproblemen waarmee wensouders kunnen geconfronteerd worden.

De besproken wetgevende hervormingsinitiatieven en de bijdragen van deze internationale specialisten ter zake vullen de veelheid aan doctrine die al bestaat over draagmoederschap, aan met een overzichtelijk en kritisch verzamelwerk. Het is aan de (inter)nationale regelgever om zich te laten inspireren door de inzichten en aan de Haagse Conferentie voor Internationaal Privaatrecht om die te verwerken in hun protocol.

Laure ROGGE

FAMILIERECHT

L. DE VRIESE, *Fiscale aspecten van de verblijfsregeling voor de kinderen in Echtelijke moeilijkheden &* (Brussel: Larcier 2018), 82 p., €55.

Fiscale aspecten van de verblijfsregeling van L. De Vriese is verschenen in de reeks 'Echtelijke moeilijkheden &' van Larcier. Het werk tracht duidelijkheid te brengen in de regels over fiscaal co-ouderschap, de belastbaarheid en aftrekbaarheid van onderhoudsgeld voor de kinderen en de mogelijke valkuilen en onverenigbaarheden van beide regelingen. Het boek lijkt de eerste publicatie van De Vriese, gespecialiseerd in het fiscaal recht, op de grens van het fiscaal recht en het familierecht.

De Vriese stelt vast dat verschillende situaties, waaronder een (echt)scheiding en nieuwe samenlevingsvormen, mensen ertoe leiden hun fiscale situatie te optimaliseren. Het is immers zo dat afhankelijk van de samenlevingsvorm van (één van) de ouders, de regeling van fiscaal co-ouderschap in geval van verblijfsco-ouderschap niet altijd de meest voordelige financiële regeling is. Dit komt omdat de regelgeving omtrent de belastingvrije som voor kinderen ten laste, de regels rond belastbaarheid en aftrekbaarheid van onderhoudsbijdragen voor het kind en de regels rond het fiscaal co-ouderschap niet aangepast zijn aan de situaties en gezinsvormen na (echt)scheiding. Deze analyse heeft tot doel aan te geven waar de grenzen liggen van de financiële optimalisatie van de fiscale bepalingen die gekoppeld worden aan de verblijfsregelingen van kinderen, door de wettelijke bepalingen, standpunten van de fiscale administratie en rechtspraak samen te leggen. Een goede kennis van de voorwaarden van de regeling van het fiscaal co-ouderschap en van de aftrekbaarheid van onderhoudsgeld is dan ook noodzakelijk. De belastingplichtige loopt immers grote financiële risico's indien de fiscale optimalisatie niet aanvaard wordt door de administratie.

In het eerste hoofdstuk komt het basisuitgangspunt van de fiscale regelgeving in verband met het kind ten laste aan bod: kinderen zijn fiscaal ten laste van één van beide ouders. Het hoofdstuk bevat een goede uiteenzetting over de fiscale invulling van het begrip 'kind ten laste'.

Het tweede hoofdstuk is slechts een inleiding op de volgende twee hoofdstukken en geeft weer welke fiscale systemen als fiscaal optimaal kunnen worden beschouwd ten aanzien van de verblijfsregeling van de kinderen: de regeling van het fiscaal co-ouderschap of de regeling waarbij het kind ten laste is van één ouder en de andere ouder de onderhoudsgelden in aftrek kan brengen.

Het derde hoofdstuk geeft uitleg omtrent het fiscaal co-ouderschap. In dit hoofdstuk worden op een overzichtelijke manier de materiële en formele voorwaarden voor de regeling van het fiscaal co-ouderschap uiteengezet. Ook de fiscale gevolgen van de regeling en enkele aandachtspunten ingevolge een recente wetwijziging worden besproken.

Het vierde hoofdstuk behandelt de fiscale implicaties van een onderhoudsbijdrage voor kinderen. Het onderscheid tussen de aftrekbaarheid en de belastbaarheid van deze onderhoudsbijdrage wordt goed in de verf gezet. De voorwaarden voor zowel de aftrekbaarheid als de belastbaarheid worden uitgebreid besproken.

Het vijfde hoofdstuk bespreekt de onverenigbaarheden en tekortkomingen van beide stelsels. Het werk wordt afgesloten met een besluit en enkele bijlagen, nl. uittreksels

uit de aangifte van de personenbelasting.

De Vriese laat ons delen in de kennis die ze opgebouwd heeft als fiscaliste en advocate. Voornamelijk de nuances en verduidelijkingen die ze aanbrengt bij de regelgeving door ook de rechtspraak en de standpunten van de administratie te beschrijven, zijn van grote waarde. Het gemak waarmee zij de fiscale regelgeving bespreekt, is een zegen alsook misschien de enige tekortkoming van het boek. *Fiscale aspecten van de verblijfsregeling* zal zonder twijfel geconsulteerd worden door de advocaat, notaris, bemiddelaar alsook door de scheidende ouder met enige kennis van zaken. Deze personen zijn niet *per se* gespecialiseerd in de fiscale aspecten van de verblijfsregeling voor kinderen. Af en toe zou een extra tussenstap in de redenering van de auteur of een extra voorbeeld handig geweest zijn. De uittreksels uit de aangifte van de personenbelasting die zijn toegevoegd, zijn bijvoorbeeld erg interessant en nuttig, maar een bijkomend woordje uitleg hierbij was goed geweest.

Het is belangrijk voor elke praktizijn (notaris, advocaat en bemiddelaar) om te weten wat de fiscale implicaties zijn van de verblijfsregeling, dan wel van de gekozen fiscale regeling die bij de verblijfsregeling hoort, zodanig dat zij hun cliënten een duidelijk en volledig advies hierover kunnen geven. Hoewel de fiscale aspecten van de verblijfsregeling voor de kinderen misschien niet het eerste is dat besproken wordt door scheidende ouders, is dit wel een element waarover zoveel mogelijk klaarheid moet bestaan om verrassingen en mogelijke discussies in de toekomst hierover uit te sluiten. Alle betrokkenen zullen daarnaast wensen om binnen de grenzen van het mogelijke de fiscale aspecten van de verblijfsregeling te optimaliseren. In haar bijdrage slaagt De Vriese erin om deze grenzen op een overzichtelijke en bevattelijke manier weer te geven.

Eva VERTOMMEN

FINANCIEEL RECHT

M. HAENTJENS en B. WESSELS (eds.), *Research Handbook on Cross-Border Bank Resolution* (Cheltenham: Elgar 2019), xviii + 433 p., £145.

Het onderzoekshandboek bundelt vijftien bijdragen over de grensoverschrijdende afwikkeling van banken. Daarbij bespreekt het boek de bestaande regulering in de Europese Unie (met bijzondere aandacht voor het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Frankrijk), de Verenigde Staten van Amerika, Japan en China. De bijdragen behandelen eveneens enkele gekende zaken (zoals Banco Espírito Santo en Lehman Brothers Treasury) en de onopgeloste pijnpunten bij grensoverschrijdende afwikkeling van banken (zoals de resterende lacunes, onzekerheden en problematische prikkels in de wetgeving).

Over de verschillende rechtssystemen heen onderneemt men een poging om de afwikkelbaarheid van financiële instellingen te vereenvoudigen, de kosten van die afwikkeling in de eerste plaats bij de aandeelhouders en schuldeisers te leggen, de depositohouders te beschermen, de continuïteit van kritische functies te waarborgen en de financiële stabiliteit te bewaren. Daartoe werd nieuwe regulering in het leven

geroepen, zoals de Dodd-Frank wetgeving in de Verenigde Staten en de richtlijn voor het herstel en afwikkeling van banken en de verordening voor het gemeenschappelijk afwikkelingsmechanisme in de Europese Unie. Het nieuwe reguleringsregime bevat een verschuiving van de beslissingsmacht van de burgerlijke rechtbanken naar administratieve overheden en rechtscolleges. Volgens de auteurs zal enkel praktische ervaring onthullen of die hervormingen ook effectief zijn om de vooropgestelde doelstellingen te halen. De auteurs zien alvast verschillende theoretische redenen om aan die effectiviteit te twijfelen. De bespreking hieronder beperkt zich tot vier problemen die in meerdere bijdragen terugkeren.

Ten eerste is de *erkenning* van de afwikkelingsmaatregelen door andere landen nog steeds niet vanzelfsprekend, zelfs binnen de Europese Unie. Indien er een juridische plicht bestaat om die afwikkelingsmaatregelen te erkennen, is die verplichting niet onvoorwaardelijk en al evenmin onbeperkt. Dat betekent dat nationale rechtbanken nog steeds de erkenning kunnen weigeren als ze menen dat (algemene procedurele) voorwaarden of beperkingen niet gerespecteerd zijn. De onnauwkeurige bepalingen in de richtlijn evenals de uiteenlopende keuzes die gemaakt zijn bij de omzetting in het nationaal recht, verhogen de kans dat een nationale maatregel niet erkend zal worden in een andere lidstaat van de Europese Unie. De auteurs bespreken enkele cases (BayernLB tegen Hypo Alpe Adria in Duitsland; en Goldman Sachs International tegen Novo Banco S.A. in het Verenigd Koninkrijk) waarin de erkenning initieel geweigerd werd door de rechtbank van een andere lidstaat. Enkel wanneer afwikkelingsautoriteiten zich heel strikt houden aan de voorwaarden en beperkingen, zal men erkenning in andere lidstaten en bij uitbreiding effectiviteit en rechtszekerheid kunnen waarborgen. Een verdere inhoudelijke eenmaking – die de wederzijdse erkenning zou kunnen vergemakkelijken – is onwaarschijnlijk omdat het insolventierecht nu eenmaal sterk verstrengeld is met verschillende andere rechtstakken.

Ten tweede loopt de logica van het *internationaal privaatrecht* niet gelijk met die van de afwikkelingswetgeving. Een afwikkelingsprocedure wordt beheerst door het recht van de thuisstaat van de bank. De overeenkomsten, zoals schuldpapieren, worden daarentegen beheerst door het recht van de overeenkomst, wat – behoudens uitzonderingen – gekozen kan worden door de partijen; en de rechten *in rem* worden dan weer geregeld door de plaats waar het goed zich bevindt. Die regels kunnen in hun logica botsen wanneer de afwikkelingsautoriteit ervoor kiest de waarde van het schuldpapier af te schrijven of te converteren naar aandelen, wanneer de procedure de beëindigings- en nettingsbedingen in overeenkomsten wenst te schorsen, of wanneer een transfer van activa en passiva wordt bevolen. Er ontstaat in die gevallen dan ook een risico op hinkende rechtsverhoudingen wat rechtszekerheid voor de betrokkenen en effectiviteit van de afwikkeling kan ondergraven. Het opnemen van een uitzonderingsbepaling in het eigen internationaal privaatrecht, zal de buitenlandse rechter in de regel niet binden en het probleem dus niet verhelpen. Het risico op hinkende rechtsverhoudingen kan gereduceerd worden door een rechtskeuze te maken voor het recht van de thuisstaat, door contractuele bepalingen op te nemen die de bevoegdheid van de afwikkelingsautoriteit expliciet erkennen, door het rechtsstelsel dat de partijen kiezen te overtuigen de afwikkelingsmaatregelen te erkennen of door de bestuurders (bijvoorbeeld in het geval van een transfer van activa en passiva) een verplichting op te leggen eenzelfde rechtsgevolg in buitenlandse rechtsstelsels tot stand te brengen.

Ten derde is ook de geloofwaardigheid van de *samenwerking* – vooral belangrijk als een derde land betrokken is – beperkt, in het bijzonder bij de afwikkeling van de meest omvangrijke grensoverschrijdende banken. Immers, de maatregelen zullen bij de afwikkeling van dit type banken verregaande gevolgen hebben voor de lokale markt, kredietverstrekking en belastingbetaler. De omvang van deze negatieve effecten geeft een sterke prikkel om af te wijken van de gemaakte afspraken. Enerzijds bestaat er een prikkel om elkaars afwikkeling niet te erkennen om zo de binnenlandse schuldeisers af te schermen van buitenlandse afwikkelingsmaatregelen. Anderzijds bestaat er een prikkel om de afwikkelingsbevoegdheid af te wenden om de schulden van een bij hen gevestigde bank te verlichten. De relatief lage frequentie waarmee dergelijke afwikkelingen zich naar alle verwachting zullen voordoen, verhindert dat men – ondanks de negatieve lokale gevolgen – de afspraken zou naleven, louter omdat men er op rekent dat de rollen regelmatig omgekeerd zullen worden. De afspraken omtrent samenwerking die afwikkelingsautoriteiten nu maken, zijn vaak vastgelegd in een raamwerk dat niet bindend, niet afdwingbaar en vaak ook niet voldoende gedetailleerd is om geloofwaardigheid en rechtszekerheid te waarborgen.

Ten vierde neemt de huidige reglementering vooral het *micro-perspectief* in. Daarbij focust men te veel op de afwikkeling van een specifieke instelling. Zodra men een stap achteruit zet en kijkt naar de effecten van dergelijke afwikkeling op de financiële sector, reële economie en burgers, lijkt het minder waarschijnlijk dat men werkelijk een systeemcrisis kan afdwenden. Vooreerst wordt de afschrijfbare en converteerbare schuld van die instellingen voornamelijk door andere financiële instellingen (1.000 miljard), zoals kredietinstellingen, investeringsfondsen, pensioenfondsen, verzekeraars en geldmarktfondsen, en huishoudens (300 miljard) aangehouden. Amper 70 miljard wordt door andere schuldeisers aangehouden. Ten tweede ligt tot 99% (Griekenland) van die schuld bij binnenlandse schuldeisers. Ten derde is de omvang van de bankensector in verschillende landen te groot (meer dan 8% BBP) opdat de thuisstaat in het geval van een systeemcrisis een geloofwaardige fiscale backstop zou kunnen verzorgen. Indien men met die drie elementen rekening houdt, zou een toepassing van de afschrijving en conversie, in het geval zich een financiële crisis voordoet, endogene negatieve feedbacklussen activeren binnen het financieel bestel, wat de crisis zou versterken i.p.v. de financiële stabiliteit te bewaren. Daardoor is het ongeloofwaardig dat de nu uitgewerkte afwikkelingsplannen in dergelijke situatie werkelijk ingezet zullen worden.

De suggesties *de lege ferenda* worden in het boek steeds met de gepaste intellectuele eerlijkheid verdedigd. Daarbij geven de auteurs aan wat de alternatieven zijn en maken ze vervolgens een beargumenteerde eigen keuze. Voor deze beleidsmatige aanbevelingen vertrekken de auteurs van het financieel trilemma. Dat houdt in dat wereldwijde financiële stabiliteit, grensoverschrijdende financiële integratie en nationaal zelfbestuur niet alle drie gelijktijdig volledig kunnen gerealiseerd worden. De auteurs kiezen er daarbij voor – in de lijn van wat gebruikelijk is in macro-economische en Europeesrechtelijke kringen – het democratisch zelfbestuur op te offeren. Voor privatisten en constitutionalist, die focussen op individuele rechten en zelfbestuur, zal dat wellicht anders liggen. De auteurs erkennen dat de door hen geprefereerde oplossing thans niet politiek haalbaar is. Een pragmatisch territorialisme biedt volgens hen nog ruimte voor haalbare hervormingen. Daarbij worden afwikkelingsbeslissingen nationaal genomen, maar zal de coördinatie en de

samenwerking in zowel de plannings- als afwikkelingsfase plaatsvinden in de hoop de ongewenste effecten enigszins te beperken.

Jitte AKKERMANS

FINANCIEEL RECHT

A. MIGLIONICO, *The Governance of Credit Rating Agencies* (Cheltenham: Elgar 2019), 360 p., £145.

Het boek bespreekt drie aspecten van de kredietbeoordelaar (*credit rating agency*), met name het bedrijfsmodel, de regulering en het aansprakelijkheidsregime. Daartoe kijkt de auteur zowel naar de wetgeving, de reglementen als de rechtspraak in de Verenigde Staten van Amerika, de Europese Unie (met bijzondere aandacht voor het Verenigd Koninkrijk) en Australië. Doorheen het boek vinden we ongeveer de volgende weerkerende overwegingen.

De kredietbeoordelaar geeft een opinie over het kredietrisico verbonden aan een schuldbewijs. Dat doet hij door het schuldbewijs toe te wijzen aan ordinaal geordende categorieën van kredietwaardigheid (AAA, AA, A, BBB, BB, B en CCC), zonder zich daarbij evenwel uit te spreken over andere karakteristieken van het schuldbewijs, zoals de toekomstige prijs of de liquiditeit van het product. Doorheen het boek gaat de auteur steeds opnieuw in op drie verschillende belanghebbenden bij de afgeleverde kredietbeoordeling (*rating*), namelijk de investeerder, de schuldenaar en de overheid. Elk van hen heeft een eigen belang. Ze trachten elk de kredietbeoordelaar overeenkomstig hun eigen belang te laten handelen via de feedbackmechanismen die elk van hen ter beschikking heeft. Daardoor zit de kredietbeoordelaar gewrongen tussen de uiteenlopende belangen en tegengestelde feedback van deze drie verschillende gebruikers.

De eerste gebruiker is de schuldenaar die schuldpapier wil uitgeven. Die betaalt de kredietbeoordelaar om zijn producten te beoordelen. Die schuldenaar wenst een gunstige beoordeling zodat hij de schuldbewijzen aan gunstige voorwaarden kan verkopen op de financiële markt. Omdat de uitgever van het schuldpapier de beoordelaar zelf kan kiezen, zal hij geneigd zijn om de meest lakse beoordelaar op te zoeken. Dat geeft de kredietbeoordelaar een prikkel om een hoge beoordeling toe te kennen, in het bijzonder voor die schuldenaars die de omzet van de kredietbeoordelaar substantieel kunnen verhogen. De omvang van de bijkomende omzet van een extra klant wordt mee bepaald door de omvang van de door de klant afgenomen adviesdiensten (*consultancy*). Deze adviesdiensten assisteren de schuldenaar, nog voor ze aan de beoordelaar worden voorgelegd ter beoordeling, de schulduitgifte vorm te geven op een wijze dat ze een goede kredietbeoordeling zullen ontvangen. De kredietbeoordelaars kunnen een schuldenaar aanzetten om deze diensten af te nemen door de door een schuldenaar uitgegeven producten ongevraagd, uit eigen beweging en op eigen kosten te beoordelen en een ongunstige beoordeling toe te kennen.

Als de beoordelaar op de prikkels tot het kunstmatig laag inschatten van de kredietrisico ingaat, dan bestaat er evenwel de kans dat de kredietbeoordelaar zijn reputatie

daaronder lijdt. Immers zodra investeerders ontdekken dat de kredietbeoordelaars de opdrachten van schuldenaars proberen te verwerven door losse standaarden te hanteren, dan zal de informatieve waarde van die kredietbeoordeling zakken. De kredietbeoordeling is dan niet langer in staat de informatie-asymmetrie tussen schuldeiser en schuldenaar substantieel terug te dringen. Wanneer die investeerder door een onzorgvuldige beoordeling van de kredietbeoordelaar schade oploopt, kan die investeerder in principe trachten de schade te verhalen op de kredietbeoordelaar. Maar niet alle investeerders zullen het erg vinden dat de kredietbeoordelaar onterecht een erg positieve beoordeling maakte van het kredietrisico. Die onterecht gunstige beoordeling van de kredietbeoordelaar laat bepaalde investeerders immers toe om een aantal regels van het financieel recht te omzeilen. Zo kunnen de instellingen die enkel producten met een hoge beoordeling kunnen aankopen, door een foutieve beoordeling toch risicovollere producten kopen die meestal een hoger rendement hebben. Instellingen waarvan de omvang van het kapitaal wordt bepaald door de kredietbeoordeling van het aangehouden actief, kunnen dankzij de te gunstige beoordeling ook minder kapitaal aanhouden dan de regelgever voor ogen had.

Omdat die omzeiling van wetgevende en reglementaire bepalingen de effectiviteit van financieel recht ondermijnt, heeft ook de overheid een belang bij kredietbeoordeling, met name bij een correcte inschatting van het kredietrisico. De regels van het financieel recht trachten bescherming te bieden aan o.a. de investeerder, de schuldeisers van kredietinstellingen, de financiële stabiliteit, de financiering van de publieke schuld, de reële economie en de overheid. De wetgever of regulator kan trachten de beoordelaar te motiveren een correcte beoordeling van het kredietrisico te maken. Daartoe kan hij de beoordelaars aanzetten om meer transparantie te tonen, de prestaties van de kredietbeoordelaar actief opvolgen, het toezicht en de sancties op de kredietbeoordelaars versterken, het belang in regulering en kredietcontracten van de kredietbeoordeling verminderen en het aansprakelijk stellen van kredietbeoordelaren voor een verwijtbaar foutieve kredietbeoordelingen vergemakkelijken. Elk van deze voorstellen heeft evenwel zijn eigen nadelen.

De bekendmaking en transparantie zijn de geprefereerde methoden binnen het financieel recht. Deze zouden het voor de investeerders makkelijker maken om goed geïnformeerde beslissingen te nemen en in het geval de kredietbeoordelaar een verwijtbaar foutieve beoordeling maakte, hem aansprakelijk te stellen voor de geleden schade. Tevens zou het voor toezichthouders eenvoudiger zijn toezicht te houden. Een verhoogde transparantie inzake de beoordelingsmethode, gebruikte data en modellen verhoogt evenwel ook de kans op collusie tussen de kredietbeoordelaars, versterkt de kans dat alle beoordelaars eenzelfde beoordelingswijze gaan gebruiken en ondermijnt de prikkels om te investeren in de innovatie van de beoordelingsmethode, modellen en data.

Het actief nagaan van het reële succes van de beoordelaars in het correct inschatten van het kredietrisico, zou de investeerders een beter beeld geven van de reële prestaties van elke beoordelaar. Dergelijk initiatief zou het reputatie-effect van goede en slechte beoordelingen uit het verleden versterken. Het voorstel heeft evenwel als nadeel dat het nog moeilijker zal worden voor nieuwe spelers, die dergelijke reputatie niet hebben, de markt van de kredietbeoordelaars te betreden. De informatieve waarde van deze reputatie is waarschijnlijk ook beperkt omdat het gaat over prestaties uit

het verleden, die niet per se erg representatief zijn voor de toekomst, in het bijzonder als de beoordelingsmethode wijzigt.

De maatregelen die genomen worden om het toezicht te verhogen, bemoeilijken opnieuw de markttoegang. Het gebrek aan competitie zou nu de kwaliteit van de beoordelingen reeds ondergraven (hoewel daar ook discussie over bestaat). De verregaande gevolgen voor de financiële markt van een schorsing of intrekking van een vergunning maken het ook weinig geloofwaardig dat deze twee sanctietechnieken door de toezichthouder gebruikt zullen worden. Het sanctionerend optreden van de regulator zou tevens betekenen dat hij moet toegeven dat hij gefaald is in zijn preventieve functie, wat de auteur ook eerder onwaarschijnlijk lijkt.

De effecten van de beoordeling kunnen teruggedrongen worden door minder vaak te steunen op de kredietbeoordeling in de wetgeving, de regulering en de contracten. Evenwel is dat slechts mogelijk als er alternatieven gevonden worden, zoals een eigen interne beoordeling door de institutionele investeerders of de nietigheid van clausules die de schuldenaar verplichten de schuld versneld terug te betalen als diens kredietbeoordeling zakt. Dergelijk alternatief is niet altijd voor handen waardoor, zonder de verwijzing naar de kredietbeoordeling, de financiële regulering of contracten er niet in zouden slagen hun doel te bereiken.

Tot slot kan ook de kredietbeoordelaar makkelijker aansprakelijk gesteld worden. De rechtbanken en hoven in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten zijn evenwel erg terughoudend om hier in mee te gaan. Immers, ze hebben een reeks precedenten die trachten strikte voorwaarden op te leggen aan aansprakelijkheidsvorderingen. Deze voorwaarden hebben tot doel de rechtbanken niet te overspoelen met aansprakelijkheidsvorderingen en de kredietbeoordelaar toe te laten de gevolgen van zijn handelingen te voorzien. Tevens is er in de Verenigde Staten een grondwettelijke bescherming voor de vrijheid van meningsuiting die zich tot op zekere hoogte ook uitstrekt tot commerciële meningsuiting.

Het boek behandelt naast deze weerkerende thema's ook nog verschillende aspecten van de nieuwe regulering in de Verenigde Staten en de Europese Unie evenals de omzetting van het Europees recht in het Verenigd Koninkrijk. De auteur is algemeen genomen eerder pessimistisch over de kans dat deze op het terrein echt iets zullen veranderen. De kredietbeoordelaars lijken volgens de auteur hun gedrag niet te wijzigen en hoeven – met uitzondering van Australië – ook niet te vrezen dat ze aansprakelijk gesteld zullen worden. Immers, hoewel in de Europese Unie en de Verenigde Staten wetgevende initiatieven genomen werden, is de bewijslast voor de investeerders *de facto* nog steeds onoverkomelijk.

Het boek bevat op zich interessante informatie. Evenwel wordt die informatie, in het bijzonder in de inleiding en hoofdstukken 1-2 en 7, op dergelijke wijze gestructureerd dat dezelfde argumenten en ideeën eindeloos herhaald worden en men de indruk krijgt dat er in die delen ook weinig diepgang zit.

Jitte AKKERMANS

GERECHTELIJK RECHT

B. VERBELEN en K. HENDRICKX, *De buitengerechtelijke invordering van schulden in Recht en praktijk* (Mechelen: Wolters Kluwer 2019), ix + 101 p., €54,30.

Deze monografie binnen de reeks *Recht en praktijk* focust zich op de buitengerechtelijke invordering van consumentenschulden enerzijds en van handelsschulden anderzijds. Aldus kent dit werk een tweedeling, wat tot uiting komt in de opbouw ervan. De eigenlijke tekst beslaat 56 bladzijden en wordt aangevuld met een viertal bijlagen.

Het eerste luik van het besproken boek behandelt de minnelijke invordering van consumentenschulden. Inhoudelijk komen de hierna besproken aspecten aan bod. De auteurs lichten eerst het toepassingsgebied van de wet van 20 december 2002 betreffende de minnelijke invordering van schulden van de consument toe. Deze wet beschermt de consument wanneer een schuldeiser zelf of via een derde een vordering tracht te verzilveren bij een consument zonder gebruik te maken van een uitvoerbare titel. Voor wat betreft de noties ‘consument’ en ‘beroepsactiviteit’ koppelen de auteurs jammerlijk terug naar reeds opgeheven regelgeving, nl. respectievelijk de Wet op het consumentenkrediet en het Wetboek van Koophandel, zonder gewag te maken van het Wetboek van Economisch Recht. De Economische Herstelwet van 27 maart 2009 heeft de bepalingen inzake de activiteit van de minnelijke invordering tevens van toepassing gemaakt op advocaten, gerechtelijke mandatarissen en ministeriële ambtenaren, wat voorheen niet het geval was. De auteurs bekritisieren evenwel de keuze om de beroepsgroep van advocaten aan dezelfde regelgeving te onderwerpen als gerechtsdeurwaarders, aangezien hiervoor geen verantwoording gegeven werd. De wetwijziging van 2009 was immers enkel ingegeven door motieven die uitsluitend verband houden met de bij bepaalde deurwaarders vastgestelde misbruiken die erin bestonden verwarring te creëren tussen de minnelijke en gerechtelijke invordering. Inmiddels oordeelde het Grondwettelijk Hof op 16 september 2010 dat de toepassing van de wet, meer bepaald van het luik van de activiteit van de minnelijke invordering, op advocaten een beleidskeuze uitmaakte van de wetgever. Het Hof vernietigde evenwel artikel 38, 2° van de Economische Herstelwet in zoverre het de regeling van de burgerrechtelijke sancties die in artikel 14 van de wet van 20 december 2002 worden beoogd en die een inbreuk op de bepalingen van de artikelen 5, 6 en 7 van die wet bestraffen, van toepassing maakt op de advocaten, de ministeriële ambtenaren of de gerechtelijke mandatarissen in de uitoefening van hun beroep of ambt. Vervolgens heeft de wet van 23 mei 2013 op zijn beurt een kloof geslagen tussen de invordering door incassobureaus enerzijds en de invordering door advocaten en gerechtsdeurwaarders anderzijds. Deze wet wijzigde namelijk artikel 2244 van het Burgerlijk Wetboek teneinde aan de ingebrekestellingsbrief van de advocaat, van de gerechtsdeurwaarder of van de persoon die krachtens artikel 728, §3 van het Gerechtelijk Wetboek in rechte mag verschijnen, een verjaringsstuitende werking te verlenen. De auteurs sluiten dit luik af met de vermelding van een aantal recente wetgevende initiatieven en parlementaire vragen en antwoorden.

Het tweede luik van deze bijdrage bespreekt de buitengerechtelijke administratieve procedure voor de invordering van onbetwiste geldschulden in handelstransacties. Deze vereenvoudigde procedure is sinds 2 juli 2017 in werking getreden. De auteurs starten de bespreking met het historisch kader van deze procedure. Op 31 mei 2018

heeft het Grondwettelijk Hof zich al mogen uitspreken over grondwettigheid ervan. Vervolgens analyseren de auteurs naar aanleiding van diverse rechterlijke uitspraken de verhouding tussen de buitengerechtelijke invorderingsprocedure en de gemeenrechtelijke regeling via de gewone rechter. Hierbij heeft het Hof van Cassatie geoordeeld dat de procedure invordering onbetwiste geldschulden beschouwd moet worden als een alternatieve procedure naast de mogelijkheid voor de schuldeiser om de geldschulden via een gewone gerechtelijke procedure in te vorderen. Ook de verhouding met andere bijzondere invorderingsprocedures komt aan bod, meer bepaald de Europese betalingsbevelprocedure en de procedure summie rechtspleging. Dit boek werpt een kritische blik op het toepassingsgebied en op de te volgen procedure, die bestaat uit vier fasen. Hierbij belichten de auteurs de rol van de betrokken actoren, meer bepaald de advocaat die optreedt als ‘eerste rechter’ en als initiatiefnemer van de procedure, de gerechtsdeurwaarder als dirigent in de nieuwe procedure en de magistratuur die deel uitmaakt van het beheers- en toezichtscomité bij het centraal bestand van berichten van beslag, delegatie, overdracht, collectieve schuldenregeling en protest.

Dit helder geschreven werk is vooral nuttig voor advocaten, gerechtsdeurwaarders en incassobureaus. De beknopte omvang van deze monografie maakt dit werk tevens toegankelijk voor eenieder die meer wil weten over de toepassingsvoorwaarden en de procedure van de buitengerechtelijke invordering van consumenten- en handelschulden, en de recentste rechtspraak en wetgevend optreden hierover.

Sandra CALLEWAERT

GOEDERENRECHT

R. TIMMERMANS, *Cohousing in Reeks Notariële Praktijkstudies* (Mechelen: Wolters Kluwer 2017), 180 p., €101,39.

Het gerecenseerde boek behandelt een onderwerp dat werkelijk *hot* te noemen valt in de hedendaagse rechtsleer en rechtspraktijk: cohousing. Daarvan getuigen ook andere boeken en bijdragen, bijvoorbeeld het tevens voor dit tijdschrift gerecenseerde verslagboek van het notarieel congres van 2017 *Opening doors*, waarin ook diverse bijdragen aan het fenomeen cohousing gewijd waren. Het gerecenseerde boek is echter de eerste Belgische monografie die integraal dit steeds populairdere fenomeen behandelt en het is daarom zeer welkom.

Dat cohousing en andere alternatieve samenlevingsvormen, bijvoorbeeld kangoeroewonen, de *Community Land Trust*, etc., steeds vaker voorkomen in de praktijk en dus ook in de leefwereld van de praktijkjurist, is niet meer dan logisch wanneer we de ruimere maatschappelijke context in ogenschouw nemen. Voormelde samenlevingsvormen zijn immers de doorslag in de vastgoedwereld van de bredere deeleconomie of *sharing economy*, waartoe bijvoorbeeld ook autodelen behoort. Met name de bewoners van diverse centrumsteden zullen daarmee zeker reeds bekend zijn. Deze deeleconomie is een reactie op verschillende maatschappelijke tendensen, waarvan vanuit een vastgoedperspectief met name de torenhoge vastgoedprijzen, zowel op de koop- als op de huurmarkt, en het toenemende ruimtetekort vermeldenswaardig zijn.

In een maatschappij waarin steeds minder mensen zich de eigendom of de huur van een volledige woning of appartement kunnen permitteren, is het niet verwonderlijk dat men op zoek gaat naar alternatieven. Een van die alternatieven, die overigens altijd bestaan heeft en om de zoveel decennia een opflakking kent – denk bijvoorbeeld maar aan de communes van de jaren '60 en '70 –, is uiteraard het delen van een woning of appartement tussen verschillende gezinnen. Klassiek krijgt elk gezin daarbij een privé-gedeelte ter beschikking, bestaande uit een of meerdere kamers, en daarnaast zijn er ook gemeenschappelijke delen. Typische voorbeelden van die laatste zijn de keuken, een gemeenschappelijke televisiekamer, een gemeenschappelijke leeskamer, een tuin, etc. De hamvraag is echter hoe men dergelijke projecten juridisch vorm kan geven. Daarop tracht dit boek een antwoord te formuleren.

Timmermans hanteert voor zijn boek een logische opbouw. In zijn eerste deel, “Inleidende beschouwingen”, biedt hij een uitgebreide inleiding op het concept cohousing, waarbij ook de diverse verschillen met andere vormen van gemeenschappelijk wonen in de verf worden gezet. De auteur vat dit deel aan met de volgende verdienstelijke, doch enigszins ingewikkelde omschrijving van cohousing: “een alternatieve woonvorm, waarbij meerdere huishoudens, die geen familiale banden hebben met mekaar, in de thuisomgeving, naast het betrekken voor eigen rekening van een privéwoonst, intentioneel en in een vrij hoog oplopende graad van onderlinge betrokkenheid een aantal gemeenschappelijke ruimten en voorzieningen op basis van gelijkheid met elkaar delen en samen autonoom beheren.” Gelukkig werpen de volgende pagina's meer licht op de verschillende elementen van deze definitie.

In het tweede deel van dit boek bespreekt de auteur de juridische behandeling van de klassieke vorm van cohousing, met name deze die aangestuurd wordt door particulieren die samen een samenlevingsproject op poten willen zetten. Een voor een komen de verschillende stappen in de ontwikkeling van een cohousingproject aan bod: de kennismakingsfase, de opstartfase, de bouwfase en, ten slotte, de woonfase en beheersstructuur. In elke fase focust de auteur op een aantal bijzondere aandachtspunten, zowel vanuit puur praktisch – bijvoorbeeld betreffende de selectie van de cohousinggroep en de site – als vanuit juridisch – bijvoorbeeld betreffende de aankoop in onverdeeldheid of de aankoop op naam van een rechtspersoon – perspectief. Dit deel is dan ook met name interessant voor personen die een concreet cohousingproject willen opstarten of daartoe hulp en advies willen verlenen.

Het derde deel van dit boek is gewijd aan professioneel aangestuurde cohousing. Het zijn immers niet alleen meer particulieren die interesse tonen in cohousing: ook bouwpromotoren, (semi-)publieke actoren en vastgoedbedrijven starten cohousingprojecten. In dit korte deel komen eveneens de verschillende fases van een cohousingproject aan bod met hun diverse bijzondere aandachtspunten.

Het vierde deel behandelt experimentele vormen van cohousing binnen het kader van het Vlaamse Decreet van 24 februari 2017, dat een proefomgeving voor experimentele woonvormen instelt, en het daartoe genomen Uitvoeringsbesluit van 21 april 2017. Dit eveneens korte deel is opnieuw opgebouwd aan de hand van de verschillende fases in een binnen het kader van deze regelgeving opgestart woonproject: de kennismakingsfase, de opstartfase, de bouwfase, de woonfase en beheersstructuur. Daarbij wordt bijzondere aandacht gegeven aan de door de Vlaamse decreetgever vooropgestelde procedure.

Het vijfde deel van het gerecenseerde boek behandelt kort het einde van de cohousing. Afhankelijk van de concrete vorm waarvoor de deelnemers aan het cohousingproject geopteerd hebben, verschillen de beëindigingsmogelijkheden voor dit project. Terecht besteedt de auteur bij cohousing vormgegeven als vrijwillige mede-eigendom bijzondere aandacht aan de beëindigingsclausules die in dat geval dienen te worden opgenomen in de akte van mede-eigendom. Artikel 815 BW is conform het arrest van het Hof van Cassatie van 20 september 2013 immers niet van toepassing op vrijwillige mede-eigendom, waardoor de mede-eigenaars dus niet zomaar de uitovername vorderen. Om problemen te vermijden is het daarom essentieel dat van in het begin een goede contractuele regeling wordt getroffen.

Ten slotte bevat het boek een aantal praktische delen die als *addenda* beschouwd mogen worden. Het zesde deel bevat diverse modelakten. Het zevende deel biedt een overzicht van de relevante wetgeving. Het achtste deel bevat de Omzendbrief RWO 2011/1 betreffende het onderscheid tussen woningen en kamers en het achtste deel, ten slotte, bevat de Voorafgaande Beslissing nr. 2014.457 betreffende de btw-behandeling van een cohousingproject.

Het boek vormt een mooie inleiding op het fenomeen cohousing en de diverse juridische aspecten daarvan. Jammer is wel dat de verschillende hoofdstukken soms niet goed op elkaar aansluiten en qua thematiek bijvoorbeeld geregeld overlappen. Daardoor wordt dezelfde informatie soms verschillende keren gegeven, doch op licht andere wijze, waardoor verwarring dreigt te ontstaan. Het ware beter geweest indien de verschillende invalshoeken op het thema beter van elkaar waren onderscheiden. Ook zou dieper kunnen worden ingegaan op de diverse juridische aandachtspunten bij de concrete fases van een cohousingproject. Deze kleine opmerkingen nemen echter niet weg dat het boek zeker een goede kennismaking vormt met deze thematiek. Door de vlotte en heldere schrijfstijl is het boek bovendien ook zeer leesbaar voor een breed, juridisch geschoold lezerspubliek. Het zal in de toekomst dan ook zeker geregeld als startpunt genomen worden voor verder onderzoek naar cohousing, zowel als maatschappelijk fenomeen als als juridische uitdaging.

Benjamin VERHEYE

HANDELSRECHT

S. DE POURCQ, *Onerlijke handelspraktijken en bedingen in contracten tussen ondernemingen* (Antwerpen: Intersentia 2019), xx + 778 p., €125.

In dit werk analyseert De Pourcq de oneerlijke handelspraktijken en bedingen in contracten tussen ondernemingen. De auteur onderzoekt op diepgaande en rechtsvergelijkende wijze de oneerlijke handelspraktijken en de oneerlijke bedingen in een B2B-verhouding. Dit boek vormt de commerciële uitgave van het doctoraat van deze auteur met betrekking tot dit onderwerp. Na een inleiding, wordt dit onderwerp (dat de auteur heeft afgebakend tot de oneerlijke handelspraktijken (*sensu lato*) in de verticale B2B-verhouding in het algemeen) geanalyseerd aan de hand van drie delen. Een eindbesluit rondt dit werk af.

De inleiding vangt aan met een aantal illustraties van de problematiek rond oneerlijke handelspraktijken tussen ondernemingen, waarna wordt ingegaan op een stand van zaken van dit onderwerp. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de doelstellingen, de onderzoeksvragen en de onderzoeksmethode. Na een afbakening van dit onderwerp sluit de inleiding af met een toelichting bij de onderzoekspbouw.

In het eerste deel wordt ingegaan op de erkenning van de problematiek van de oneerlijke handelspraktijken in de verticale B2B-context op Europees niveau. Vooreerst worden de richtlijn misleidende en vergelijkende reclame en de richtlijn betalingsachterstand handelstransacties gesitueerd, waarna het richtlijnvoorstel voedselvoorzieningsketen aan bod komt. Na een toelichting bij het voorstel gemeenschappelijk Europees kooprecht gaat de auteur verder in op de beginselen van goede praktijken in de voedselvoorzieningsketen. Al deze onderwerpen worden op een gestructureerde manier besproken waardoor deze problematiek op heldere wijze wordt geduid.

In het tweede deel worden de mogelijke beschermingsregimes in de verticale B2B-verhouding geanalyseerd. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de bescherming van ondernemingen via de controle van/het verbod op oneerlijke bedingen, op de bescherming via de controle van/het verbod op oneerlijke handelspraktijken (*sensu stricto*), op de bescherming via het mededingingsrecht en de bescherming via zelfreguleringsinitiatieven. Telkens worden deze beschermingsregimes op kritische en rechtsvergelijkende wijze benaderd en toegelicht. Bij elk van deze beschermingsregimes rondt een gevat tussenbesluit de desbetreffende analyse af.

In het derde en laatste deel formuleert de auteur een voorstel voor bijkomende regelgeving. Alvorens een concreet voorstel voor een regelgeving over de verticale B2B-verhouding te formuleren, wordt eerst de noodzaak om ondernemingen te beschermen tegen oneerlijke handelspraktijken (*sensu lato*) geduid, alsook wordt verklaard waarom de huidige regelgeving niet volstaat om aan die nood te beantwoorden. Naderhand wordt dieper ingegaan op de vraag op welk niveau de regelgeving zou moeten worden gecreëerd, alsook of de juiste aanpak ligt bij een wettelijke regelgeving, dan wel bij zelfregulering. Na de concrete regels te hebben geformuleerd, besteedt de auteur nog aandacht aan de wijze van handhaving. Opnieuw wordt dit alles op gestructureerde wijze uiteengezet.

Het eindbesluit van dit werk is opgebouwd rond de drie hoofdonderzoeksvragen, waarna de auteur nog ingaat op de rechtsvergelijkende beoordeling van enkele typevoorbeelden in wetgeving, zelfregulering, rechtspraak en rechtsleer. Ook dit eindbesluit is logisch opgebouwd.

Het werk leest vlot en is duidelijk en gestructureerd opgebouwd. Ingevolge de vele verwijzingen vormt dit lijvig naslagwerk een handig instrument voor zowel de theoreticus als de practicus die te maken heeft met de in dit werk behandelde problematiek.

Steven MARYSSE

INSOLVENTIERECHT

J. CHUAH en E. VACCARI (ed.), *Executory Contracts in Insolvency Law - A Global Guide* (Cheltenham: Elgar 2019), 736 p., £195.

In *Executory Contracts in Insolvency Law. A Global Guide* wordt het lot van lopende overeenkomsten in het insolventierecht van vierendertig rechtsstelsels besproken. De editors hebben voor elk rechtsstelsel beroep gedaan op een specialist. De rechtsstelsels worden opgedeeld volgens rechtstraditie. In het eerste deel komen de *civil law* rechtsstelsels aan bod. Een bespreking van het Belgische recht ontbreekt. Het ontbreken van het Belgische recht betreft een blinde vlek in het boek, aangezien er bijvoorbeeld wel aandacht wordt besteed aan het Duitse, Nederlandse en Franse recht. Ook enkele meer exotische rechtsstelsels zoals Argentinië, Brazilië, China en Panama hebben een plaats in het boek. Het tweede deel heeft betrekking op de *common law* rechtsstelsels. Een bespreking van de meest bekende *common law* rechtsstelsels (Verenigde Staten van Amerika en Engeland & Wales) wordt afgewisseld met een ontdekkingstocht langs het recht van Australië, Bangladesh, Nieuw-Zeeland en Singapore. In het derde en laatste deel zijn de hybride rechtsstelsels aan de beurt. Hiertoe behoren o.a. het Canadese en Zuid-Afrikaanse recht.

Elke bespreking vangt aan met een beknopt overzicht van de beschikbare insolventieprocedures. Er wordt aangegeven onder welke voorwaarden een insolventieprocedure kan worden geopend. Er wordt tevens aandacht besteed aan het bestaan van buitengerechtelijke procedures. Dit algemeen overzicht wordt gevolgd door een uiteenzetting over het lot van de lopende overeenkomsten. De gevolgen van een beslissing tot uitvoering (*assumption*) en niet-uitvoering (*rejection*) komen net als de geldigheid en effectiviteit van een *ipso facto*-clausule aan bod. Ten slotte gaat elke auteur dieper in op de belangrijkste wijzigingen in het nationale insolventierecht sinds het jaar 2000 en de eventuele wijzigingen *de lege ferenda*. De impact van deze wijzigingen op het lot van de lopende overeenkomsten wordt vermeld.

Het aantal besproken rechtsstelsels maakt van *Executory Contracts in Insolvency Law. A Global Guide* een handig naslagwerk voor elke academicus of practicus die zonder enige taalbarrière kennis wenst te vergaren over buitenlands insolventierecht. Het boek biedt een startpunt aan de geïnteresseerde lezer die zich verder wil onderdompelen in de wondere wereld van de lopende overeenkomsten.

Sander BAEYENS

INTELLECTUELE EIGENDOMSRECHT

C. OP DEN KAMP en D. HUNTER (eds.), *A History of Intellectual Property in 50 Objects* (Cambridge: Cambridge University Press 2019), 440 p., £25.

Wat is de link tussen Barbie, een Post-It, de Hut van Oom Tom, de Mona Lisa, een gloeilamp en een Legoblokje? Het antwoord op deze vraag is eenvoudig, maar misschien toch verrassend: intellectuele-eigendomsrechten (in het Engels: “*intellectual*

property rights”, afgekort “IP”). Dit zijn exclusieve verbodsrechten die aan de houder ervan een tijdelijk monopolie toekennen op voortbrengselen van de menselijke geest. Dit koepelbegrip brengt een grote diversiteit aan rechten samen, waarvan de meest gekende het auteursrecht, het octrooirecht en het merkenrecht zijn. Elk van de hierboven genoemde voorwerpen kunnen we in verband brengen met één of meerdere IP-rechten. Aldus is IP eigenlijk overal. Toch is dit complex, technisch en soms geheimzinnig rechtsgebied (overigens minstens gedeeltelijk onterecht) niet bij iedereen even populair. De exclusiviteit die volgt uit de toekenning van IP-rechten staat dikwijls op gespannen voet met bepaalde fundamentele rechten en vrijheden, zoals de vrijheid van meningsuiting en het recht op gezondheid. De vaak negatieve publieke opinie in dit kader doet de vraag rijzen wat het belang van IP-rechten precies is. Waarom zouden we belang moeten hechten aan auteursrechten, octrooien en merken?

Een uitgebreid en overtuigend antwoord op deze vraag vinden we terug in het Engelstalige verzamelwerk “*A History of Intellectual Property in 50 Objects*”, geredigeerd door Claudy Op den Kamp en Dan Hunter. Zij stellen zich als doel om de geschiedenis van IP weer te geven aan de hand van 50 zorgvuldig uitgekozen voorwerpen. Zo willen zij aantonen hoe IP-rechten doorheen de jaren menselijke creativiteit over de hele wereld hebben gestuurd. Het boek lost de hoge verwachtingen die gepaard gaan met dit intrigerende en ambitieuze doel, in elk opzicht in. De eminente auteurs die een bijdrage leverden aan dit werk voeren de lezer mee op een meeslepende reis doorheen de geschiedenis van de mensheid met IP-rechten in de hoofdrol. Deze reis beperkt zich niet tot het juridische en omvat evenzeer kennis uit een brede waaier aan andere disciplines, zoals geschiedenis, sociologie, wetenschap en technologie, mediastudies en zelfs tuinbouw. De auteurs leggen zo op inzichtelijke wijze de complexe wisselwerking tussen IP, cultuur en technologie bloot.

Het boek bestaat uit vijf delen die elk een periode uit de geschiedenis beslaan: de premoderne periode, het tijdperk van uitvindingen, de moderne tijden, het consumptietijdperk en het digitale nu.

Het eerste, kortste deel behandelt vier voorwerpen uit de ‘Premoderne Periode’ (*the Pre-Modern Period*), waaronder het Venetiaanse Muranoglas en Leonardo Da Vinci’s Mona Lisa. De gebalde geschiedenis van de Venetiaanse glasblaasindustrie van de hand van Dr. Stefania Fusco leest als een meeslepende whodunit. Terwijl de senaat van Venetië de technologie van de glasblazers tijdens de hoogdagen van de Republiek (15e-16e eeuw) angstvallig geheim trachtte te houden en productiemonopolies toekende, maakten diezelfde glasblazers nadien handig gebruik van het ontluikende octrooisysteem om ‘hun’ technologie te verspreiden over heel Europa. Een gelijkwaardige centrale rol, maar dan voor het auteursrecht, speelde de kaart van Rome die Antonio Tempesta creëerde in 1593 en die het onderwerp vormt van de bijdrage van Prof. Dr. Jane Ginsburg.

Een tweede reeks bijdragen betreft het zogenaamde ‘Tijdperk van Uitvindingen’ (*the Age of Invention*). Het zal niet verbazen dat het octrooirecht in dit tweede deel een prominente rol speelt, met o.m. bijdragen over de telegraaf, de Singer-naaimachine, de telefoon, de Kodak-camera en de gloeilamp. Wist u bijvoorbeeld dat de stiksteek-technologie zoals geoctrooieerd door de Amerikaan Elias Howe leidde tot een ware *patent war*, zoals we meer recent kenden in de smartphonesector? Uiteindelijk leidde dit in de Verenigde Staten tot de oprichting van een *patent pool*, waarbij de geviseerde

naaimachineproducenten hun apparaten konden blijven verkopen mits betaling van een royale licentievergoeding aan Howe. Opnieuw zijn hedendaagse parallellen legio. Overigens is het IP-verhaal van de naaimachine hiermee helemaal niet ten einde – voor details over de implicaties van dit product voor het merkenrecht kan de lezer terecht bij de voortreffelijke bijdrage van Prof. Dr. Lionel Bently.

Uit de ‘Moderne Tijden’ (*the Modern Times*) kozen de auteurs opnieuw heel diverse voorwerpen voor nader onderzoek, waaronder Champagne en aspirine – twee objecten waartussen we overigens ook een ietwat meer prozaïsche link kunnen bedenken. Ook dierenliefhebbers zullen hier hun gading vinden, meer bepaald in de bijdragen over Mickey Mouse (die zijn opwachting maakte in het iconische ‘Steamboat Willie’ van Walt Disney) en de Penguin paperbacks. De meest baanbrekende innovatie die in dit derde deel aan bod komt, is evenwel de pianola – in het Engels de ‘player piano’ –, een mechanische piano die automatisch muziekpartituren kan afspelen wanneer deze werden omgezet in geperforeerde papierrollen. Prof. Dr. Maurizio Borghi legt in detail uit hoe deze technologie aan de basis ligt van het debat over de controle op (de reproductie van) muziek, dat tot op vandaag bijzonder levendig is.

Ook de voorwerpen die de auteurs kozen uit het ‘Consumptietijdperk’ (*the Consumption Age*) spreken tot de verbeelding. Bijdragen over het legoblokje, de barbiepop, actiefiguren en voetbal introduceren ons in de wereld van het kinderspelgoed, terwijl andere bijdragen onder meer de ‘Chanel 2.55’-tas en de morning-afterpil behandelen en zich aldus eerder richten tot een volwassen publiek. Dit vierde deel bevat ook het volgende hoofdstuk van het verhaal over de ontwikkeling en de uitdagingen van het auteursrecht, met bijdragen over de audiocassette en het fotokopieerapparaat. Hiernaast leren we onder meer dat Lego de eerste (Deense) octrooiaanvraag voor het legoblokje al meer dan zestig jaar geleden indiende en dat de twee kinderen van de bedenker van de Barbiepop (wiens ontwerp overigens opvallend dicht aanleunt bij de reeds voordien bestaande ‘Lilli’-pop) Barbara en Ken heten.

Natuurlijk kan ook het Digitale Nu (*the Digital Now*) als vijfde deel niet ontbreken. In deze laatste reeks bijdragen komen onder meer de cd, het internet, de wifi-router, 3D-printers en bitcoin aan bod. Ook hier vormen de implicaties van technologische ontwikkelingen voor het auteursrecht een rode draad. Hiernaast is bijvoorbeeld opvallend dat twee van de uitgekozen uitvindingen uiteindelijk een volledig andere bestemming hebben gekregen dan wat oorspronkelijk de bedoeling was. Zo zag Pfizer voor sildenafil (het actief ingrediënt van Viagra) eerst een toekomst als behandelingswijze voor hoge bloeddruk en angina. Anderzijds zag men bij 3M het potentieel van een nieuw ontwikkelde soort lijm pas na tien jaar, wanneer een wetenschapper/koorlid zich opeens afvroeg of hij deze lijm samen kon gebruiken met een bladwijzer voor zijn kerkhymneboek. 3M mag zich overigens gelukkig prijzen voor het gezond verstand van de marketingverantwoordelijke die nog eens vijf jaar later besliste om de naam van het product dat ontstond uit dit lumineuze idee te wijzigen van ‘Press’n’Peel’ naar ‘Post-It’.

Naast *faits divers* van de soort die hierboven uitgebreid aan bod kwam, bevat “*A History of Intellectual Property in 50 Objects*” ook (en voornamelijk) een grondige, doortastende analyse van de gekozen voorwerpen vanuit het perspectief van IP. De bijdragen overstijgen bovendien het concrete en gaan naar de abstracte kern van het intellectuele-eigendomsrecht als katalysator voor innovatie en creatie doorheen de

geschiedenis van de mensheid.

Elke bijdrage neemt de vorm aan van een geïllustreerd kortverhaal. Bovenaan de eerste pagina van elke bijdrage vindt de lezer een aantal nuttige trefwoorden terug, naast een tijdslijn die het voorwerp in kwestie situeert in de tijd. De lengte van de hoofdtekst ligt steeds tussen 7 en 16 pagina's. Op het einde wijzen de auteurs de geïnteresseerde lezer op verdere bronnen – niet enkel geschreven teksten, maar ook relevant audiovisueel materiaal.

De bijdragen zijn van een hoog niveau, duidelijk gestructureerd en helder geschreven. Het is evenwel de weldoordachte combinatie van 50 voorwerpen die het meest indruk maakt. Het uitgebreide gedachtewisselings- en eliminatieproces dat aan deze keuzes voorafging, met verschillende verkennende en voorbereidende rondetafelgesprekken, toont aan dat de redacteurs hierbij niet over één nacht ijs zijn gegaan. Hetzelfde geldt voor de vele treffende foto's die opgenomen zijn in het boek, en de technisch hoogstaande afwerking ervan. Ieder die reeds betrokken geweest is bij het redigeren van een verzamelbundel zal bovendien enkel bewondering kunnen hebben voor de passie en het doorzettingsvermogen van de redacteurs, die het werk van 50 (!) auteurs in goede banen hebben geleid.

De duidelijke, heldere schrijfstijl van de bijdragen zorgt ervoor dat dit boek toegankelijk is voor het brede publiek en niet gedoemd is om te vergelen op de boekenrekken van IP-experten. In principe is voor een goed begrip van de tekst zelfs geen juridische voorkennis vereist. Niet enkel voor nieuwsgierige leken, maar ook voor experts is dit boek evenwel een gedroomde aanvulling op hun bibliotheek, die een prominente plaats in de boekenkast verdient. Het is geen naslagwerk waar u een sluitend antwoord zal vinden op een gedetailleerde, complexe IP-gerelateerde rechtsvraag, maar dit betekent helemaal niet dat er geen waarde ligt in de aankoop ervan. In plaats van zich te verliezen in theoretische details, richt dit boek zich naar het grotere geheel: het maakt voor eens en voor altijd duidelijk waarom wij als maatschappij belang dienen te hechten aan de bescherming van immateriële creaties van de menselijke geest.

Samengevat: *“A History of Intellectual Property in 50 Objects”* wil uw gids zijn doorheen de wondere wereld van het intellectuele-eigendomsrecht. Aan te raden is om op deze uitnodiging in te gaan.

Jozefien VANHERPE

MEDISCH RECHT

E. VERJANS, *Het recht op informatie en toestemming van de patiënt* in *Reeks Gezondheidsrecht* (Antwerpen: Intersentia 2019), xxxii + 1224 p., €325.

Het boek 'Het recht op informatie en toestemming van de patiënt' is de handelseditie van het doctoraal proefschrift waarmee Elisabeth Verjans de titel van doctor in de rechten aan de KU Leuven behaalde (promotor: professor Sophie Stijns; co-promotoren: professoren Ilse Samoy en Herman Nys).

De handelseditie van dit doctoraat is een omslachtig werk geworden dat 1224 pagina's

telt. Ondanks de riante omvang van het boek kan de lezer er zich gemakkelijk in oriënteren dankzij de duidelijke structuur die wordt gevolgd en het nauwgezet onderzoekspzet dat in het eerste deel wordt besproken. De auteur vertrekt vanuit de vaststelling dat het recht op informatie en het recht op toestemming fundamentele patiëntenrechten zijn die de afgelopen decennia door de wetgever, rechtspraak en rechtsleer werden invulling gegeven, doch dat er niettemin knelpunten bestaan die afbreuk doen aan de zekerheid van de bescherming van de patiënt.

In het tweede deel wordt de feitelijke en juridische context van het recht op informatie en toestemming uitgebreid toegelicht. De auteur gaat hier eerst dieper in op het ontstaan en de evolutie van het recht op informatie en toestemming. Vervolgens worden deze rechten besproken vanuit praktisch perspectief en worden de grondslagen ervan uiteengezet.

In het derde deel worden een aantal knelpunten besproken met betrekking tot de invulling en draagwijdte van het recht op informatie en toestemming – hoe ver strekt het recht op informatie van de patiënt zich uit tot aspecten die geen verband houden met de medische tussenkomst zelf? Het belangrijkste knelpunt, meent de auteur, is evenwel dat de gevolgen van de schending van het recht op informatie en toestemming niet wettelijk zijn geregeld, dat wil zeggen, dat er op de schending van deze rechten vaak geen sanctie rust. In de praktijk zal de patiënt die een schadevergoeding vordert, bijgevolg beroep moeten doen op de klassieke regels van het aansprakelijkheidsrecht, inclusief het bewijs van de fout, schade en oorzakelijk verband. De auteur stelt vast dat dit bewijs er in de praktijk vaak toe leidt dat de vordering wordt afgewezen en de fundamentele rechten van de patiënt daarom *de facto* niet afdwingbaar zijn.

In het vierde deel onderzoekt de auteur dan ook hoe de aansprakelijkheid van de beroepsbeoefenaar voor de schending van het recht op informatie en toestemming moet worden georganiseerd. Centraal staat hierbij de vraag hoe de handhaving van het recht op informatie en toestemming van de patiënt bewerkstelligd kan worden via een juridisch evenwichtig aansprakelijkheidsregime. Hiervoor wordt eerst de aard van de aansprakelijkheid besproken. Vervolgens komt het bewijsrisico met betrekking tot de tekortkoming aan de informatie- en toestemmingsplicht aan bod. Ten slotte, volgt een grondige analyse van het bewijs van de fout, de schade en het oorzakelijk verband bij aansprakelijkheid wegens schending van het recht op informatie en toestemming.

In het vijfde deel besluit de auteur haar academische analyse met verschillende aanbevelingen ter verbetering van de bescherming en de handhaving van het recht op informatie en toestemming van de patiënt.

Yung Shin VAN DER SYPE

RECHTSGESCHIEDENIS

O. MORÉTEAU, A. MASFERRER en K.A. MODÉER (eds.), *Comparative Legal History* (Cheltenham: Elgar 2019), 512 p., £195.

Het voorliggende werk is een verzameling essays rond de toenemende kruisbestuiving tussen rechtsvergelijking en rechtsgeschiedenis. Een toenadering tussen beide

is logisch: de context van het recht in het verleden, dan wel in een ander nationaal rechtssysteem vormt telkens een laboratorium om het eigen rechtssysteem beter te begrijpen (zie ook het themanummer 'Legal History and Comparative Law: A Dialogue in Times of Transnationalization of Law and Legal Scholarship', *American Journal of Comparative Law* LXVI (2018)). Dit *Research Handbook* verschijnt op een moment van disciplinaire vernieuwing, ongeveer tegelijk met het *Oxford Handbook of European Legal History* (H. Pihlajamäkki, M. Godfrey en M. D. Dubber (eds.) (Oxford: OUP, 2018) en het *Oxford Handbook of Legal History* (M. D. Dubber & C. Tomlins (eds.) (Oxford: OUP, 2018)).

De editors stellen in hun inleiding dat de opkomst van de rechtsvergelijking eind negentiende eeuw niet los kan gezien worden van de achteruitgang van het *ius commune* en de codificatiebeweging (2). Al in 1848 verscheen een artikel over *vergleichende Rechtsgeschichte* in het *Zeitschrift für deutsches Recht und deutsche Rechtswissenschaft* (4), maar het duurt tot de pioniers van de jaren 1970, zoals Pierre Legendre, vooraleer methodologische reflecties rond deze specifieke mengvorm beschikbaar worden. In de jaren 1990 worden leerstoelen Romeins recht en nationale rechtsgeschiedenis in toenemende mate omgevormd tot professoraten vergelijkende rechtsgeschiedenis. Dit gaat ook gepaard met boekenreeksen bij belangrijke internationale uitgevers. De oprichting van de *European Society for Comparative Legal History* (2010), die een eigen peer reviewed tijdschrift creëerde bij een internationale uitgever (*Comparative Legal History*), vormt een teken van verdere institutionalisering van een hybride nieuw veld (6), dat gevoed wordt door rechtstheoretische paradigma's en concepten. Multinormativiteit vervangt de studie van de wet in de formele zin, juridisch pluralisme komt in de plaats van monolitische nationale rechtssystemen, contextualisme vervangt textualisme.

Een eerste deel focust op theorie en methode. Adolfo Giuliani (Helsinki) behandelt de 'opstand' van de rechtshistorici tegen de formalistische benadering, van 1930 tot 1960. Sean Patrick Donlan (Thompson Rivers University) heeft het over het oversteken van disciplinaire grenzen tussen rechtsvergelijking en rechtsgeschiedenis. Voor deze auteur is het essentieel dat het positieve recht centraal staat in juridisch onderzoek, maar dan wel in interacties met 'andere rechtsordes'. Donlan stelt dat 'wetten en normen' vaak voorafgingen aan de wetgever of de staat. Wie alternatieve normativiteiten bestudeert, hoeft niet noodzakelijk vergelijkend rechtsantropologisch onderzoek te verrichten, maar kan evengoed historisch verkregen inzichten toepassen, of de methodes uit vergelijkend onderzoek testen op historisch bronnenmateriaal. Vergelijkend onderzoek betekent ook oog hebben voor 'entangled' (verstrengelde), 'interconnected' (geconnecteerde) of hybride rechtssystemen (85). Vergelijken betekent immers niet dat men twee gescheiden gehelen bestudeert, maar eerder het gestolde resultaat van hun historische interacties. Dit komt uiteraard tot uiting bij het bestuderen van 'mixed systems' (Canada, Nieuw-Zeeland, Australië), of bij imperiale rechtsgeschiedenis (Ierland, het Spaanse of Portugese rijk) (89-94).

Dag Michalsen (Oslo) geeft een 'analytisch' overzicht van de methodologische perspectieven in de vergelijkende rechtsgeschiedenis. Matthew Dyson (Oxford) schetst een algemene methodologische benadering. Dyson gebruikt het bekende '*the past is a foreign country: they do things differently there*' (110) als een aanzet om een rationele methode te suggereren voor historisch vergelijkend juridisch onderzoek. Hij

associeert historisch onderzoek (*'the study of causation in historically and legally relevant elements; the charting and usually the explanation of events'*) met rechtsvergelijking (*'the investigation of how different spheres of power regulate law'*, 111). De rechtsvergelijker en de rechtshistoricus hebben namelijk een zelfde doelstelling: *'to chart and explain the law without being limited by one view of that law'* (111). Dyson gaat vervolgens naar het gezamenlijk benutten van methodologische instrumenten, gestructureerd in zes 'posities'. De eerste luidt dat methodologie onderzoekers moet vitaliseren, niet hun mogelijkheden beknotten (112). De tweede stelt dat precisie belangrijker is dan te focussen op de zoektocht naar een uniek geldige, of optimale uitkomst (114). Dyson verduidelijkt dit door het werk van Jane Stapleton over rechtsvergelijking en onrechtmatige daad te gebruiken. Rechtsvergelijking bestaat uit een combinatie van elementen (feitelijke patronen, instituties, redeneringen, principes en concepten, inhoudelijke rechtsregels, procedure, uitkomsten). Voor de studie van redeneringen ziet Dyson een analogie tussen de Savignaanse aanpak (concentratie op een gedeelte grammatica, eerder dan op identieke uitkomsten) en de klemtoon op *'law in minds'* in comparatief onderzoek: de *'bewuste ideeën die het rechtssysteem doorkruisen'* zijn belangrijker dan *law in the books of law in action*. Comparatisten én rechtshistorici moeten zich niet concentreren op het vergelijken van systemen, maar op het bestuderen van hun grenzen (127). Dysons derde stelling is dat momenten van balans evengoed aandacht verdienen als momenten van transitie. Recht is nooit statisch, dus is elke momentopname het resultaat van constant op elkaar inwerkende krachten (128). Momenten van *non-change* verdienen evengoed een comparatieve/historische studie, om net te begrijpen waarom iets niet veranderde. Causaliteit, het doel van veel rechtshistorisch onderzoek, is vaak moeilijk aan te tonen (130). Het zoeken naar een *tipping point*, of culminatiepunt van verschillende krachten, kan een valabel alternatief zijn voor monocausaal gedreven onderzoek. Dysons vierde stelling houdt in dat juridische problemen niet hermetisch in juridische categorieën kunnen worden opgesloten (131). De voorlaatste stelling waarschuwt tegen padafhankelijkheid (*path dependency*) in juridisch redeneren, met als voorbeeld de asynchrone hercodificatie van het Spaanse aansprakelijkheidsrecht en strafrecht in de negentiende eeuw (134). In laatste stelling maant Dyson onderzoekers aan om schijnbare ongerijmdheden te aanvaarden zoals ze zijn, en te proberen om ze te begrijpen, eerder dan ze weg te redeneren (137). Dyson besluit zijn stuk met de stelling dat rechtshistorici en rechtsvergelijkers beiden het breedste palet aan juridische materies kunnen doceren op een rechtenfaculteit (137). De vergelijkende rechtshistoricus komt, om de hoger opgesomde redenen, in zijn of haar onderzoek het dichtste bij het uitleggen van het recht (138).

Het tweede deel bundelt stukken over rechtsbronnen. Jacques Vanderlinden (Moncton) behandelt gewoonterecht als rechtsbron. Emily Kadens (Northwestern University) situeert het gewoonterecht in vroegmodern Europa vanuit het idee van convergentie en kolonisatie. Marie Seong-Hak Kim (Saint Cloud State University) vergelijkt gewoonterecht als rechtsbron in de Europese en Zuid-Oost-Aziatische rechtsgeschiedenis. Aniceto Masferrer Domingo en Juan A. Obarrio (Valencia) bespreken de positie van het *ius commune* als *'ratio scripta'* in de Spaanse rechtsgeschiedenis. Dolores Freda (Napoli), ten slotte, vergelijkt de juridische opleiding in Engeland en continentaal Europa in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd.

Het derde deel is gewijd aan juridische instituties. Jean-Louis Halpérin (Ecole normale

supérieure) behandelt de triomf van de rechterlijke controle op de uitvoerende en wetgevende macht in het postrevolutionair juridisch denken. Halpérin beoogt in zijn stuk een nieuw narratief te brengen rond 'modern' constitutionalisme (sinds 1776/1787), dankzij recent onderzoek. Halpérin brengt in herinnering (265) dat de op- perste gerechtshoven van meerdere Amerikaanse staten al in de jaren 1780 wetgeving in strijd bevonden hadden met de eigen Grondwet, zonder expliciete verwijzing naar een grondslag. Hij wijst op significante details in de Franse Grondwetten, zoals die van 1791, waarbij de vorst als hoofd van de wetgevende macht het *vétó suspensif* kon gebruiken tegen ongrondwettige teksten aangenomen door de *Assemblée Nationale* (271). Ondanks de terughoudendheid van de *Cour de Cassation* (1790) om wetten te toetsen aan de grondwet, was (on)grondwettigheid nooit echt weg uit de publieke debatten. Een volgende belangrijke etappe is de verspreiding van Tocqueville's *De la Démocratie en Amérique*, waardoor de *judicial review* in de Franssprekende wereld grotere bekendheid verwierf (275). Merkwaardig genoeg is er geen spoor van grondwettigheidscontrole te vinden in de Grondwet van de Tweede Republiek (1848), die mee door dezelfde Tocqueville werd opgesteld. Op de drempel van de staatsgreep van Napoleon III verklaarde het *Cour de cassation* in maart en november 1851 evenwel dat het ook de grondwettigheid van wetten kon controleren, en autonoom de Grondwet kon interpreteren (275). De Derde Republiek hield dan weer een strikte theorie van parlementaire soevereiniteit aan, waardoor de *Conseil d'État* zich onbevoegd verklaarde om de grondwettigheid van de wettelijke basis van uitvoeringsbesluiten te toetsen (276). Halpérin besluit dat de grondwettigheidstoetsing van de wet in Frankrijk misschien wel had kunnen doorbreken, indien de Tweede Republiek niet ten val was gekomen. Politieke instabiliteit leidde uiteindelijk tot het verstevigen van de aanspraak van de representatieve democratie als opperste legitimiteit (276).

De monarchale constituties die na 1814 elders in Europa werden ingevoerd, of de 'Britse' Belgische Grondwet, lieten evenmin ruimte voor grondwettigheidstoetsing. De parlementaire Grondwet van de *Frankfurter Nationalversammlung* in 1849 (278), had de oprichting van een *Reichsgericht* aanbevolen, met rechtstreekse toegang voor individuele burgers. De invoering van grondwettigheidstoetsing bij de grondwets- herziening van 1874 in Zwitserland had betrekking op kantonale wetgeving, maar inspireerde later wel Oostenrijk (278). Volgens Halpérin werd voor het eerst in heel Europa in de rechtspraak van het Noorse Opperste Gerechtshof (1854, 1862 en 1866) een jaarlijkse grondwettigheidscontrole ingevoerd, voornamelijk met het oog op de bescherming van het particuliere eigendomsrecht (279). Tocqueville's geschriften werden in 1866 opgepikt door de Noor Torkel Halvorsen Aschehoug (1882-1909), die pleitte voor grondwettigheidscontrole door de rechter als tegengewicht voor een weinig democratisch verkozen parlement. Na de Noorse onafhankelijkheid in 1905 greep het Noorse Opperste Gerechtshof de kans met beide handen.

Halpérins bijdrage culmineert in een bespreking van Hans Kelsens werk over grondwettigheidstoetsing. Kelsen inspireerde zich volgens Halpérin op de verspreide geschriften van Edouard de Laboulaye (*Collège de France*, 1811-1883), Paul Laband (1838-1919), Otto von Gierke (1841-1921), alsook op eind-19de-eeuwse werken over Amerikaans grondwettelijk recht. Halpérin stelt dat de Amerikaanse *case law* begin 20ste eeuw voor de meeste Europese rechtsgeleerden nog onbekend was. De invoering van de grondwettigheidstoetsing in Oostenrijk moet volgens Halpérin niet aan de Verenigde Staten, maar wel aan de federale hervormingsplannen van

de Habsburgse monarchie worden gekoppeld, met name in plannen van de sociaal-democraat Karl Renner (1918), die vervolgens Kelsen betrok bij de redactie van de voorlopige Grondwet van de Republiek Oostenrijk. Het Grondwettelijk Hof diende volgens Kelsen conflicten tussen deelstaten en federatie te beslechten, maar zonder expliciete *supremacy clause*. Zowel deelstaten als federale overheid konden het Hof vragen elkaars wetgeving aan de Grondwet te toetsen. Bovendien diende ook het opperste administratieve rechtscollege te waken over de constitutionnalité van verordeningen. In de praktijk zou het Grondwettelijk Hof minder dan tien wetskrachtige akten ongrondwettelijk beschouwen. Ook Liechtenstein (1921), Tsjecho-Slowakije (1920) en Spanje (1931) voerden een grondwettigheidstoetsing in. In het eerste geval was het Oostenrijkse model invloedrijk, in het tweede was er geen invloed, en in het derde was de invloed van Kelsen beperkt. Halpérin besluit zijn stuk (283) met een oproep voor een ‘*disjointed history*’, of een ontkoppelde rechtsgeschiedenis van de grondwettigheidstoetsing voor 1945. Zo wordt duidelijk dat het succesverhaal van dit fenomeen na 1945 (Duitse Bondsrepubliek, Italië, Japan, India, Israël, zelfs Frankrijk ...) absoluut niet in de sterren geschreven stond.

Paul Finkelman (Gratz College) en Seymour Drescher (Pittsburgh) bespreken slavernij als probleem in het internationaal recht. Remco Van Rhee (Maastricht) behandelt de hoogste Europese rechtscolleges en de burgerlijke procedure, van de elfde tot de negentiende eeuw. Anna Taitlin (ANU) schrijft over eigendom en bezit in de continentale en de common-law traditie. Warren Swain (Auckland) behandelt het contractenrecht tussen *Code Civil* en common law. Een tweede bijdrage van Kjell A Modéer (Lund) heeft het over de transitie van de Scandinavische rechtscultuur tussen 1945 en 2000.

In het vierde deel wordt het codificatieproces vergelijkend bekeken. De bijdrage van Dirk Heirbaut (Gent) behandelt de parallellen tussen de huidige pogingen om het privaatrecht via gemeenschappelijke principes een te maken, en de eenmaking van het Duits burgerlijk recht van Duitse Confederatie (1815-1866), Noord-Duitse Bond (1867-1870) tot Duits Keizerrijk (1871-1918). Heirbaut stelt dat de geschiedenis van het *ius commune* (1100-1800) weinig nut heeft als uitgangspunt van een vergelijking. In de Europese rechtstraditie speelde zowel de diversiteit (via het *ius proprium*) als de gedeelde terminologie en methodes van het geleerde recht. Heirbaut stelt, voortbouwend op Raoul Van Caenegem, dat de instellingen van het Duitse Rijk vergelijkbaar zijn met die van de Europese Unie: de *Bundesrat* vertegenwoordigt de leden van de federatie, de *Reichstag* de bevolking, het *Reichsgericht* het Hof van Justitie, de *Kanzler* en de *Reichsämtler* staan voor Europese Commissie en administratie (417).

Heirbaut onderstreept het levendige karakter van het wetenschappelijke en politieke debat dat volgde op het eerste ontwerp van Burgerlijk Wetboek in 1888, na dertien jaar wetenschappelijke bedrijvigheid van een besloten en coherente commissie (420). Op het snijvlak van het burgerlijk liberalisme dat de voorgaande decennia had gedomineerd en de opkomende emancipatorische arbeiders- en vrouwenbewegingen, botste de tekst op veel protest. Het ontwerp werd dan ook toevertrouwd aan een anders samengestelde tweede commissie, die in 1895 een nieuw ontwerp kon voorleggen aan de deelstaten van het Duitse Rijk in de *Bundesrat* (421). Heirbaut onderlijnt de rol van de deelstaten bij de voorbereiding van de tekst, met -weinig verwonderlijk- een dominante rol voor het Pruisische *Justizamt*, dat codificaties kon voorbereiden

nog voor het *Reich* de bevoegdheid hiertoe verkregen had (422). Heirbaut relateert hierbij wel de rol van *Kanzler* Bismarck. Hij zou ten behoeve van de kleinere Duitse staten hebben aangedrongen op een centrale behandeling van de codificaties, eerder dan een Pruisisch model op te leggen aan de andere deelstaten.

Politieke wil is essentieel om een codificatie te verwezenlijken. Heirbaut ziet daar een aanzienlijk verschil tussen vandaag en de breed gedragen Duitse wens tot codificatie aan het einde van de negentiende eeuw, weg van Savigny's befaamde verzet zeventig jaar eerder. Van zodra het tweede ontwerp van het BGB het parlement bereikte, waren de politieke actoren gewonnen voor de onderneming, en wou niemand worden aangewezen als verantwoordelijke voor vertraging in het nationale eenwordingsproces (423). Heirbaut ziet evenwel een '*kernel of a common law*' in de huidige beweging naar handboeken en casebooks Europees privaatrecht. In negentiende-eeuws Duitsland berustte het academisch onderwijs in het privaatrecht op een gemeenschappelijke traditie, die zelfs de Westelijke gebieden aan de Rijn, waar de *Code Civil* was opgelegd, omvatte. Dit zorgde voor mobiliteit van studenten en docenten, en droeg bij tot de vorming van een gemeenschappelijke Duitse rechtscultuur (J.-L. Halpérin, *Histoire de l'état des juristes, Allemagne, XIXe-XXe siècles* (Parijs: Classiques Garnier, 2015)). Verder identificeert Heirbaut als gelijkentis de relatieve apathie van de Duitse bevolking tegenover een gemeenschappelijk Burgerlijk Wetboek. Het enige vorstendom dat in de negentiende eeuw een eigen codificatie realiseerde, was Saksen in 1865. Dit kon evenwel om politieke redenen niet worden uitgebreid naar de rest van het *Reich*. De essentiële rol van het *Reichsjustizamt*, dat na het mislukte eerste ontwerp de pen overnam, schept dan weer hoop voor het Directoraat-Generaal Justitie van de Europese Commissie. Heirbaut onderlijnt de aversie van juristen en bureaucraten voor een 'politieke' code, en hun voorliefde voor techniciteit. Hij ontwaart parallellen met de huidige publicaties rond Europees privaatrecht (426).

Heirbaut besluit zijn bijdrage met een oproep tot een 'integrale' rechtsgeschiedenis (429): ook de voorafgaande *Allgemeine Deutsche Wechselordnung* (1858) en het *Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch* (1861) moeten bij een analyse van de ontstaansgeschiedenis van het BGB betrokken worden. De commerciële eenmaking als voorafgaande etappe van de publiekrechtelijke eenmaking en uiteindelijk, als sluitstuk, de civielrechtelijke, leidt Heirbaut naar de parallel met het Gemeenschappelijke Europese Kooprecht (CESL). Hier dient evenwel onderlijnd te worden dat Pruisen, door de wetgeving eerst in te voeren, de andere staten van de toenmalige Duitse Confederatie geen keuze meer liet (430).

Agustín Parise (Maastricht) bespreekt het concept eigendom in Louisiana, Argentinië en Chili (432-464). Ten slotte wijdt Heikki Pihlajamäki (Helsinki) een bijdrage aan de vraag waarom het privaatrecht niét was gecodificeerd in negentiende-eeuws Zweden en Finland. Pihlajamäki verklaart het uitblijven van een codificatie in de behandelde staten door het gebruik van alternatieven, zoals ad hoc wetgeving, die als voldoende werd aanzien door de juridische gemeenschap. De dringende nood om een einde te stellen aan een gewoonterechtelijke chaos, zoals die onder andere in Frankrijk eind achttiende eeuw werd gepercipieerd, ontbrak (481). Dit was een product van de sterke Scandinavische monarchieën, die erin geslaagd waren om juridisch pluralisme of toch minstens normatieve gelaagdheid te beperken, door de macht van adel en steden te breken. Bestaande zeventiende- en achttiende-eeuwse codes konden op die manier

als basis dienen voor hervormingen in de negentiende eeuw.

Dit bijzonder interessante volume maakt duidelijk dat de vergelijkende rechtsgeschiedenis als methode of veld gekenmerkt wordt door een fundamenteel pluralisme, dat in alle openheid pistes biedt tot een vernieuwing van het juridisch onderzoek. De hoger aangehaalde auteurs geven aanzetten tot verder en grondig werk, gebaseerd op een aantal uitgewerkte casussen. Als *basso continuo* spelen een aantal gedeelde ergernissen rond klassiek rechtsdogmatisch of louter nationaal rechtshistorisch onderzoek. Een pertinent antwoord op grote onderzoeksvragen rond recht vereist dat men ‘ook nog’ de praktijk betreft (bijvoorbeeld de *iura propria* tussen 1100 en 1800, eerder dan enkel het geleerde *ius commune*), of ‘ook nog’ niet-gerealiseerde potentialiteiten en mislukkingen bekijkt, of soms zelfs louter deze laatsten. Een groot deel van deze bedenkingen zijn afgeleid uit de klassieke historische literatuur (M. Bloch, *Apologie pour l’histoire ou métier d’historien* (Parijs: Armand Colin, 1949); L. Febvre (ed. B. Mazon), *Vivre l’histoire* (Parijs: Robert Laffont, 2009). Zie ook de volumes van de *Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions*, 1936-2000 of L. Bély, ‘Les larmes de M. de Torcy: la leçon diplomatique de l’échec’, *Histoire, Économie et Société* 1983, 429-456.), maar worden vertaald naar fundamenteel juridisch onderzoek, dat een antwoord moet kunnen bieden op omvattende conceptuele vragen. Een goed voorbeeld hiervan is het pleidooi van de Finse rechtstheoreticus Martti Koskenniemi, die het onderscheid tussen publiek- en privaatrechtelijke uitdrukkingen van macht en dominantie wil laten varen, om te komen tot een ambitieuze verstrengelde genealogie van soevereiniteit en eigendom (‘What Should International Legal History Become?’ in: S. Kadelbach, T. Kleinlein en D. Roth-Isigkeit (eds.), *System, Order and International Law. The Early History of International Legal Thought from Machiavelli to Hegel* (Oxford: OUP, 2017), 381-397; zie ook M. Koskenniemi & V. Kari, ‘A More Elevated Patriotism: The Emergence of International and Comparative Law (Nineteenth Century)’, in: H. Pihlajamäkki, M. Godfrey & M. D. Dubber (eds.), *The Oxford Handbook of European Legal History*, 974-999.). Dit wordt nog verder versterkt in het *Oxford Handbook of Legal History*, waarin co-editor Markus D. Dubber suggesties oppert voor een rechtshistorische variant van het *History Manifesto* van historici David Armitage en Jo Guldi, die pleiten voor een resolute keuze voor lange termijn-onderzoek en grote concepten (M. D. Dubber, ‘Legal History as Legal Scholarship’, in: M. D. Dubber & C. Tomlins (eds.), *The Oxford Handbook of Legal History*, 99-117; J. Guldi & D. Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge: CUP, 2017)).

Frederik DHONDT

RECHTSGESCHIEDENIS

B. WAUTERS en M. DE BENITO, *The History of Law in Europe* (Cheltenham: Elgar 2017), 200 p., £70.

Dit beknopte overzichtswerk van de Europese rechtsgeschiedenis volgt een trend die de laatste jaren in het rechtshistorische onderwijs en onderzoek meer en meer aan

de oppervlakte treedt. Terwijl in de vorige eeuw nog vaak een exclusief dogmatisch perspectief op de ontwikkeling van het recht in Europa domineerde, gaat de nieuwe tendens in de richting van een uitgesproken contextgevoelige benadering van de ontwikkeling van rechtsnormen. Op het moment dat in België en andere Europese landen de gecodificeerde regels van privaatrecht, meestal teruggaande op nationalistisch-positivistische projecten uit de negentiende eeuw, aan een grondige herziening onderworpen worden, hoeft deze aanpak wellicht niet te verwonderen. De tijd is rijp voor de visie dat recht niet alleen haar interne logica volgt, maar ook steeds de weerspiegeling vormt van de politieke krachtverhoudingen en culturele stromingen van de samenleving waarin ze opereert. Dit dubbele inzicht fungeert als basis voor het inleidende werk dat hier besproken wordt. Enerzijds streven de auteurs ernaar om voldoende aandacht te blijven besteden aan de autonome kracht van voornamelijk privaatrechtelijke regels, die niet in het minst gesteund is op de eeuwenlange doorwerking van de Romeinsrechtelijke traditie. Anderzijds kaderen ze de modulaties in deze min of meer stabiele traditie in het licht van de veranderingen in de politieke en culturele context. Deze contextgevoelige interpretatie van de rechtsgeschiedenis doet denken aan Randall Lesaffers “European Legal History: A Cultural and Political Perspective” (Cambridge University Press, 2009) of, meer recentelijk, aan Tamar Herzogs “A Short History of European Law” (Harvard University Press, 2018). Dat het toch nog de moeite loont om ook dit nieuwe werk van Bart Wauters en Marco de Benito in de hand te nemen, heeft te maken met de uitzonderlijk gebalde en tegelijkertijd verhelderende kracht van hun voorstelling van zaken. In vijf hoofdstukken krijgt de lezer niet alleen een krachtige samenvatting van het Romeinse recht in zijn Justiniaanse vorm gepresenteerd, maar ook van de lokale, zogenaamde “Germaanse” rechtstradities uit de middeleeuwen, van het *ius commune*, van de diverse vroegmoderne ontwikkelingen (gaande van het juridisch humanisme tot het natuurrecht) en van de codificatieprojecten in de moderne tijd. Als toemaatje volgt een laatste hoofdstuk over de ontwikkeling van de Engelse *common law*, van haar ontstaan in de Angelsaksische periode tot haar wereldwijde expansie ten tijde van het Britse wereldrijk. Dit hele panorama krijgt de lezer in hooguit honderd zeventig bladzijden geserveerd, zonder dat de auteurs belangrijke nieuwe aandachtspunten uit het oog verliezen, met name de rol van de School van Salamanca in de ontwikkeling van de privaatrechtsdogmatiek – in de Lage Landen reeds uitvoerig behandeld in bijvoorbeeld Jan Hallebeeks en Tammo Wallinga’s “Fons et origo iuris, Versio Belgica, Een historische inleiding tot het vermogensrecht” (VU Amsterdam, 2009) en Laurent Waelkens’ “Amne Adverso, Roman Legal Heritage in European Culture” (Leuven University Press, 2015). Echt nieuwe inzichten in de rechtsgeschiedenis kan men uit dit werk niet puren, doch dat is ook niet de bedoeling van de auteurs. Zij zijn er volstrekt in geslaagd om datgene te bereiken wat een inleidend handboek beoogt te doen, namelijk op een heldere en synthetische manier de stand van zaken samenvatten.

Wim DECOCK

TECHNOLOGIE EN RECHT

D. SZOSTEK, *Blockchain and the Law* (Baden-Baden: Nomos 2019), 160 p., €42.

Deze uitgave maakt deel uit van een onderhand lange reeks van boeken en artikelen die de juridische context van *blockchains* en *distributed ledger technology (DLT)* bespreken. Hoewel we stilaan gewag kunnen maken van een overaanbod is dit boekje niettemin een goeie introductie voor de lezer die inhoudelijk nog onbeslagen is, maar tegelijk een zekere juridische diepgang wil. Szostek slaagt erin om technisch detail met juridisch finesse te verzoenen; een zeldzame combinatie in recht en technologie literatuur. Het boek is opgebouwd uit 6 hoofdstukken en een – helaas vooral Oost-Europese – bibliografie. Szostek begint met een bespreking van de impact die *DLT* heeft op ons huidige economisch model (Chapter I). Daarna komt een technische introductie aan bod van de begrippen *blockchain* en *DLT* (Chapter II). In het derde hoofdstuk wordt *blockchain* in de context van de financiële industrie besproken (Chapter III). Hoofdstuk vier focust op *blockchain* als een duurzame drager voor informatie (Chapter IV). Het voorlaatste hoofdstuk gaat uitgebreid in op het concept van *smart contracts* en hun juridische kwalificatie (Chapter V). Het zesde en laatste hoofdstuk kijkt naar de toekomst van de opname van *blockchain*-toepassingen in wetgeving (Chapter VI).

Szostek trekt in zijn inleiding parallellen met de opkomst van het internet. Hij bespreekt in het eerste hoofdstuk uitgebreid de opkomst van de zogenaamde digitale economie. Hij ziet verschillende trends die samenkomen. Ten eerste is dat *network convergence* ofwel de integratie van verschillende afzonderlijke netwerken in elkaar. Het voorbeeld dat hij geeft is dat van verschillende onlinediensten zoals online bankieren of het online bestellen van goederen die in elkaar verweven raken. Als tweede trend ziet hij het ontstaan van een digitale industrie op basis van *customisation*. Meer en meer ontstaat er iets als “online productie” waarin bijvoorbeeld goederen via 3D printers op maat worden gemaakt van de consument. Als derde ziet hij de grote trend van *cloudcomputing* en dataopslag. Een mooie toepassing daarvan is de Microsoft 365 software die volledig – en enkel – online (of ‘in de cloud’) beschikbaar is. Een vierde trend die Szostek ontwaart is de deeleconomie en SaaS businessmodellen (*Software as a Service*). Beschikbaarheid vervangt eigendom. Hij ziet ons klassieke concept van eigendom meer en meer naar de achtergrond verdwijnen. Daarbij worden verder nog tendensen vermeld zoals *crowdfunding*, automatisatie, robotisering, maar de belangrijkste in deze context is het idee van *disintermediation*. Het belang van klassieke tussenpersonen neemt meer en meer af en de potentiële rol van *blockchain* daarin is één van de belangrijkste redenen waarom de technologie vandaag zoveel aandacht krijgt.

Na een korte uitweiding rond het reguleren van technologieën en een interessante zijspng naar de geschiedenis van het contract als sociaal fenomeen, bespreekt Szostek de technische aspecten van *DLT* en *blockchain*. Hij doet er goed aan deze twee uit elkaar te houden. Terwijl bij het bespreken van *DLT* eerder een conceptuele benadering wordt gebruikt, wat zeker de betere optie is in een juridisch werk, gaat hij bij het *blockchain* gedeelte iets dieper in op de technische details. Hij bespreekt de concepten ‘block’, ‘consensus’, en ‘public vs. private’ *blockchain*. Deze technische diepgang hoeft echter helemaal niet afschrikkend te werken. De tekst blijft volledig

begrijpelijk voor lezers die geen technische voorkennis hebben.

Vanaf het derde hoofdstuk gaat Szostek *blockchain* via *use cases* gaan benaderen. Eerst worden verschillende aspecten van *blockchain* binnen de financiële wereld besproken. De auteur focust in hoofdzaak op Bitcoin en hoe die werkt. Qua juridische issues gaat het dan voornamelijk om de juridische verhouding tussen deelnemers aan het netwerk. Zo bespreekt Szostek de *licensing* van Bitcoin software, de verhouding tussen *miners*, mining-contracten, en de verhouding tussen houders van Bitcoins, en de zogenaamde *exchanges*. In hoofdstuk vier wordt ingegaan op de mogelijkheden van *blockchains* als een duurzame opslagplaats. Na een rits juridische definities (bv. wat is een duurzame drager, enz.) komt het verschil aan bod tussen private en publieke *blockchains*. Ook de *right to be forgotten* in combinatie met *blockchain* wordt besproken.

Hoofdstuk vijf behandelt uitgebreid de notie van een *smart contract*. De link met EDI (*Electronic Data Interchange*) wordt gemaakt en daarmee onderscheidt Szostek zich van het gros van de literatuur in dit domein. Na opnieuw een resem definities wordt een juridische appreciatie gegeven van het concept *smart contracts*. Het element 'contract' in de naamskeuze is op zijn zachtst gezegd problematisch, maar hij slaagt er toch goed in om de verschillen met het klassieke juridische concept van een contract duidelijk te maken. Daarna wordt het concept van een *token* in de context van *smart contracts* besproken. In het laatste hoofdstuk wordt inleidend de toekomst van *blockchain* toepassingen in wetgeving besproken. Specifiek komt vooral een wetgevend initiatief in Vermont aan bod.

Dit boek is over het algemeen een kwalitatieve inleiding voor de lezer die weinig tot geen kennis heeft van *blockchaintechnologie* en haar mogelijke toepassingen. Helaas is het in grote mate gebaseerd op Oost-Europese literatuur wat de bronnen en bibliografie nogal ondoorzichtig maakt voor de West-Europese lezer. Het biedt tevens een goede bundeling van wetgevend initiatief omtrent *blockchains*, *DLT* en *smart contracts* in Europa.

Alexander APPELMANS

TECHNOLOGIE EN RECHT

D. KRAUS, T. OBRIST en O. HARI (eds.), *Blockchains, Smart Contracts, Decentralised Autonomous Organisations and the Law* (Cheltenham: Elgar 2019), 384 p., £110.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog landden supermoderne vliegtuigen in Melanesië, een eilandengroep in de Stille Oceaan ten noordoosten van Australië. De vliegtuigen brachten een niet-aflatende stroom aan goederen ter bevoorrading van de legers die hun basis hadden op de Melanesische eilanden. De Melanesische eilandbewoners waren van ontzag vervuld. In een poging om eenzelfde goederenstroom op gang te brengen ten behoeve van hun gemeenschap, kopieerden de eilandbewoners de infrastructuur die ze hadden geobserveerd. Ze bouwden een controletoren uit riet en bamboe, rustten hun 'luchtverkeersleider' uit met een gehalveerde kokosnoot die dienst deed als hoofdtelefoon, en parkeerden een houten vliegtuig naast hun aarden

landingsbaan. Helaas bleef de materiële welstand die zij benaastigden uit; de vliegtuigen landden niet en de militairen kwamen niet terug. Naar dit fenomeen werd later door antropologen verwezen met de term ‘cargo-cultus’.

In de jaren 1970 gebruikte de natuurkundige Richard Feynman de term ‘*cargo cult science*’ om te waarschuwen voor de gevaren van pseudowetenschap. In dezelfde geest gebruikt crypto-criticus Preston Byrne de term ‘*cargo cult finance*’ om te waarschuwen voor de waardevernietigende nonsens die ‘*decentralised autonomous organisations*’ heet.

Het boek dat het voorwerp uitmaakt van deze bespreking balanceert op de dunne lijn tussen, enerzijds, een poging om te kapitaliseren op de populariteit van ‘*cargo cult finance*’ en, anderzijds, een oprecht streven om blockchain-gerelateerde fenomenen aan een begin van rechtsgeleerde analyse te onderwerpen. Het boek bevat 11 Engelstalige bijdragen over uiteenlopende thema’s. De auteurs zijn bijna allemaal verbonden aan de Zwitserse universiteit van Neuchâtel. De nadruk ligt op Zwitsers recht.

De eerste bijdrage is getiteld “Blockchains – perspectives and challenges” en is geschreven door Vincent Mignon. Er wordt met grote woorden, flitsende cijfers en veelvuldige acroniemen gesproken over blockchain. De bijdrage leest eerder als een inleiding tot het fenomeen ‘blockchain’ dan als een substantiële bijdrage. Dit is op zich geen probleem, ware het niet dat bijna elke volgende bijdrage ook nog eens een gelijkaardige inleiding bevat. Spijtig genoeg lijken de editors zich niet te hebben gestoord aan deze redundantie.

De tweede bijdrage is getiteld “Cutting out the middleman: a case study of blockchain technology induced reconfigurations in the Swiss financial services industry” en is geschreven door Pascal Witzig en Victoriya Salomon. In deze bijdrage wordt de invloed van blockchain-technologie op de financiële sector besproken, met een nadruk op de Zwitserse financiële sector. De bijdrage is geschreven door twee sociologen. Dit biedt een verfrissend perspectief. De auteurs bespreken de technologie, de actoren, de juridische context en de verdeling van de bedrijvigheid over de verschillende Zwitserse regio’s.

De derde bijdrage is getiteld “Aspects of private international law related to blockchain transactions” en is geschreven door Florence Guillaume. Internationaal privaatrecht is een rechtsdomein dat zich voortdurend moet aanpassen aan technologische ontwikkelingen. Ook blockchain-technologie roept vragen van internationaal privaatrecht op. De bijdrage van professor Guillaume leidt deze problematiek in en biedt enkele aanknopingspunten voor verder onderzoek.

De vierde bijdrage is getiteld “When disruptive meets streamline: international standardization in blockchain” en is geschreven door Panagiotis Delimatsis. Deze bijdrage beantwoordt de vragen waarom men blockchain-technologie zou standaardiseren, en hoe dit kan worden gedaan. Dit is een rechtseconomisch thema waarover naar mijn weten nog niet zo veel is geschreven. De korte bijdrage van dr. Delimatsis is een goede inleiding tot de problematiek.

De vijfde bijdrage is getiteld “How smart can a contract be?” en is geschreven door Blaise Carron en Valentin Botteron. In deze 43 pagina’s tellende bijdrage worden ‘*smart contracts*’ getoetst aan enkele regels van Zwitsers privaatrecht. De auteurs gaan niet te ver mee in de hype en leggen terecht de nadruk op de vele beperkingen

van deze manier van contracteren.

De zesde bijdrage is getiteld “Aspects of Swiss financial regulation” en is geschreven door Biba Homsy. De bijdrage beschrijft de evolutie van het Zwitsers regelgevend kader rond blockchain-gerelateerde fenomenen en de houding van de Zwitsers financiële toezichthouder (FINMA).

De zevende bijdrage is getiteld “The protection of the owners of cryptocurrencies, in particular bitcoin: selected aspects of Swiss financial market and insolvency law” en is geschreven door Olivier Hari. De bijdrage is een Engelse vertaling van een Franstalig artikel dat eerder is verschenen in het tijdschrift *Gesellschafts- und Kapitalmarktrecht*. De bevindingen van professor Hari luiden dat een bitcoin-saldo naar Zwitsers recht een beslagbaar en revindiceerbaar goed is, maar dat de ‘automatische segregatie’ die Zwitsers insolventierecht toekent aan bepaalde activa die worden gehouden bij een financieel tussenpersoon, hierop niet van toepassing is.

De achtste bijdrage is getiteld “Perspectives of a distributed future: aspects of criminal law” en is geschreven door Nadja Capus en Maëlle Le Boudec. Deze bijdrage met hoogdravende titel bevat een lijstje van alle misdrijven die mogelijk relevant kunnen zijn indien er bitcoins aan te pas komen.

De negende bijdrage is getiteld “Blockchains: aspects of intellectual property law” en is geschreven door Daniel Kraus en Charlotte Boulay. Deze bijdrage belicht de schijnbaar incongruente beleidsvisies die ten grondslag liggen aan blockchain respectievelijk intellectuele eigendomsbescherming. De auteurs zijn van oordeel dat deze fenomenen ‘in de toekomst zij aan zij zullen leven’ en elkaar wederzijds zullen beïnvloeden.

De tiende bijdrage is getiteld “Blockchain and data protection” en is geschreven door Adrien Alberini en Vincent Pfammatter. Dit soort rechtsgeleerde artikelen bevat doorgaans veel open vragen en aanbevelingen aan wetgevers en toezichthouders. De bijdrage van Alberini en Pfammatter is daarop geen uitzondering. Voor concrete houvast blijft het wachten op de eerste rechtspraak die de Algemene Verordening Gegevensbescherming toepast op een blockchain-systeem.

De elfde en laatste bijdrage is getiteld “Tax treatment of cryptocurrency holders and miners in the era of virtual currencies from a multijurisdictional and Swiss perspective” en is geschreven door Thierry Obrist en Roland A. Pfister. Met 49 pagina’s is dit de lijkigste bijdrage aan het boek. De vlag dekt de lading: de bijdrage bespreekt de fiscale positie van houders en *miners* van crypto-valuta naar internationaal en Zwitsers recht.

Al bij al beslaat het boek vele domeinen van het recht, maar doet het dit zelden diepgaand. Het is een aanrader voor mensen die op zoek zijn naar een inleidende behandeling van het Zwitserse recht van toepassing op cryptovaluta en blockchain in het algemeen. Indien u niet tot deze categorie personen behoort, kunt u uw boekenbudget wellicht beter aan andere literatuur besteden.

Marc VAN DE LOOVERBOSCH

VARIA

U. MATTEI en A. QUARTA, *The Turning Point in Private Law - Ecology, Technology and the Commons in Elgar Studies in Legal Theory* (Cheltenham: Elgar 2018), 192 p., £70.

De duurzaamheidsgedachte maakt overal haar opgang en ook het recht raakt er stil-aan van doordrongen. In sommige juridische publicaties uit dit zich in een concreet onderzoek van een duurzaamheidsaspect, zoals de deeleconomie, elektrische fietsen of windturbines. Andere publicaties zijn ambitieuzer en proberen de fundamenten van het recht te heroriënteren richting meer duurzaamheid. Het boek *The Turning Point in Private Law* behoort duidelijk tot die laatste categorie. Dit boek beperkt zich niet tot een bepaald rechtsstelsel, noch tot een rechtsfamilie en heeft de bedoeling om ideeën te formuleren die overal voor een ‘eco-privaatrecht’ kunnen zorgen, in plaats van een privaatrecht gericht op het individu. Wie dieper in de geformuleerde ideeën en theorieën wil duiken, vindt aan het einde van elk hoofdstuk een korte bibliografie met de belangrijkste bronnen.

Alessandra Quarta en Ugo Mattei nemen elk 2 hoofdstukken voor hun rekening in dit bijzonder activistisch boek dat uitgaat van een negatief, egoïstisch, ultra kapitalistisch beeld van het huidige recht: “*Humankind is indeed at a turning point [...] in which we must choose between continuing the current barbarism or developing an alternative to capitalism [...].*” (op p. ix). Het boek vertrekt vanuit de vaststelling dat de huidige juridische orde niet met de wijziging om kan gaan en stelt daarom een alternatieve interpretatie van verschillende takken van het privaatrecht voor. Die *interpretation through praxis*, of nog *resistance through obedience*, wordt *idealiter* mee gedragen door juridisch en ecologisch bewuste mensen die ondersteund worden door juridische onderzoekers. Het doel van het boek moet volgens de auteurs op twee manieren gerealiseerd worden (p. xii). Ten eerste doen ze praktische voorstellen voor de interpretatie van het recht, die ze benoemen als *counter-hegemonic*. Ten tweede moeten juristen worden opgeleid over de huidige juridische realiteit en de context ervan. Juristen moeten met andere woorden *ecologically literate* worden. De context van de regels is veranderd en verandert nog steeds, dus moeten ook de regels zelf en hun interpretatie veranderen. Het boek beoogt meestal een nieuw denkkader te creëren en ballonnetjes op te laten, zonder daarbij afgewerkte ideeën of theorieën voor te leggen. Het boek brengt vooral verschillende visies en interpretaties samen om zo de evolutie van verschillende concepten aan te tonen, terwijl wij die concepten vaak als vaststaand beschouwen.

De auteurs zijn hoofdzakelijk negatief over het huidige privaatrecht, als enkel gericht op extractie en bedoeld om de *commons* om te zetten in kapitaal. Toch moet volgens hen de verandering vanuit privaatrechtelijke hoek komen. Nu zou er het moment voor zijn omdat duidelijk is geworden dat de ideologie van voortdurende groei feilbaar is. Het publiek en internationaal recht is volgens hen niet in staat om afdoende met de huidige uitdagingen om te gaan, ook omdat macht niet enkel (of zelfs niet meer) bij staten ligt, maar ook (en vooral) bij privébedrijven. In het privaatrecht daarentegen is ruimte voor partijautonomie en kunnen de partijen zelf beslissen om niet (enkel) met oog op hun eigenbelang te handelen, maar zich meer op de natuur en toekomstige generaties te richten.

Het eerste hoofdstuk *Property law* bekijkt het concept eigendom eerst uitgebreid

vanuit een historische (Romeinse tijd tot nu) en filosofische (communistisch, neoliberal, ...) invalshoek. Eigendom moet weg van de marktlogica waaraan alles is ten prooi gevallen en is wel degelijk compatibel met het 'eco-privaatrecht'. We moeten daarvoor wel evolueren van een *extractive* goederenrecht en eigendomsrecht, naar een *generative* goederenrecht, een 'eco-goederenrecht' (p. 31 e.v.). Daarbij moeten in plaats van het individu als eigenaar, de *commons* centraal staan (p. 38). De *tragedy of the commons*, die traditioneel dient ter verantwoording van private, exclusieve eigendom, zou namelijk niet kloppen en kampen met een gebrek aan neutraliteit. Niet enkel in het verleden is het concept eigendom sterk geëvolueerd, ook in het huidige recht is het onderhevig aan veranderingen. In de digitale wereld komt immers steeds minder de klassieke vorm van exclusieve eigendom voor. Ook offline komen andere eigendomsvormen voor waarbij de nadruk ligt op het collectieve, zoals bij het *right to roam* in het Engelse recht dat het publiek toelaat op private eigendom en meer toegang geeft tot natuur. Het exclusieve karakter van eigendom moet echter niet volledig op de schop. Zo moet het bijvoorbeeld wel nog mogelijk zijn om het gebruik van drones boven bepaalde stukken grond te verbieden. De auteurs pleiten er vooral voor dat er een beter evenwicht komt tussen het inclusief en exclusief karakter van eigendom (p. 48). Ten slotte wordt concreet ingegaan op hoe *default* regels omgedraaid kunnen worden om tot een 'eco-goederenrecht' te komen. Bijvoorbeeld door het omkeren van bewijslast zou een niet-eigenaar niet meer moeten bewijzen dat het gebruik van bepaalde chemicaliën schadelijk is, maar moet de eigenaar bewijzen dat het gebruik ervan niet schadelijk is (p. 51). Bovendien zouden er meer mogelijkheden moeten zijn voor het tijdelijk gebruik van goederen, met de *community land trust* als concreet voorbeeld, en moet verkrijgende verjaring sneller worden toegelaten.

Het tweede hoofdstuk *Legal personality and sovereignty* behandelt publieke en private rechtspersonen, en linkt beide met het concept soevereiniteit. Volgens de auteurs is dat laatste begrip vergelijkbaar met private eigendom aangezien het de mogelijkheid biedt om mensen uit te sluiten. Rechtspersonen zouden zo sterk geworden zijn dat ze eerder moeten worden beschouwd als een soevereine entiteit. Het recht staat steeds meer ten dienste van bedrijven en die zijn onderhevig aan weinig verantwoordingsprocessen en verplichtingen zolang ze succesvol zijn. De auteurs doen enkele concrete voorstellen om het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid ecologischer te maken. Rechtspersoonlijkheid verwerven zou enkel mogelijk zijn als bewezen is dat de activiteit sociaal en ecologisch leefbaar is (p. 71). Bovendien zou de wetgever een anti-kapitalistische interventie moeten doen wat de inhoud van de statuten betreft. De macht van IT-giganten en spelers van de *platform economy* bekijken de auteurs ook (p. 74). Daar zou eerder een vorm van *platform cooperativism* moeten ontstaan, moeten *worker buyouts* mogelijk zijn waarbij werknemers de eigenaar van het bedrijf uitkopen en het zelf overnemen, en zouden *B corporations* moeten bestaan die niet enkel (of niet voornamelijk) op winst zijn gericht, maar ook oog hebben voor het welzijn van de belanghebbenden. Nog een voorstel gericht op *corporate social responsibility* is dat elke beslissingsnemer de situatie waarover hij beslist moet kennen, net als de concrete, fysieke gevolgen van die beslissingen. Enkel als de systemische impact van een bedrijfsactiviteit als eerder positief wordt beoordeeld, zou ze mogen plaatsvinden. Ten slotte behandelen de auteurs hoe steeds vaker rechtspersoonlijkheid wordt toegekend aan bv. dieren en rivieren om die beter te kunnen beschermen (p. 84). Het derde hoofdstuk *Contract law* behandelt zowel hoe het contractenrecht in de greep

is van het neoliberalisme, als hoe het daarentegen gebruikt wordt om meer samenwerking mogelijk te maken. Wat dat eerste betreft ligt de nadruk tegenwoordig meer op ruilwaarde, dan op gebruikswaarde van goederen. Een contract wordt zo steeds meer als een conflict gezien, en niet meer als een element van een langdurige relatie. Zowel commutatieve als herverdelende rechtvaardigheid zijn voorbijgestreefd, en maken plaats voor micro-economische efficiëntie en Pareto-efficiëntie. Zo'n rechtseconomische aanpak lijkt neutraal, maar biedt niet de mogelijkheden om met technologische ontwikkelingen om te gaan. In het kader van de *platform economy* wordt aangenomen dat de contractanten gelijk zijn en bij *smart contracts* zouden neutrale mechanismen aan het werk zijn. Er blijft echter nood om de zwakkere te beschermen, maar steeds meer moet *in concreto* worden nagegaan wie juist de zwakkere is. Bovendien wordt de neutraliteit van *smart contracts* ontmaskerd als een mythe. Het contractenrecht moet eerder beschouwd worden als een mogelijkheid voor systematische samenwerking, in plaats van als een belangenconflict. De auteurs geven concrete voorbeelden hoe we over kunnen gaan naar een *ecology of contract law*, met meer verdelende rechtvaardigheid en oog voor ecologische noodwendigheden. Bijvoorbeeld de zorg voor stedelijke *commons* kan, naar Italiaans voorbeeld, gedeeld worden door de inwoners, in plaats van die volledig aan de overheid over te laten. Naar het voorbeeld van de EU kunnen aanbestedingen gebeuren met het oog op duurzame ontwikkeling en mileubescherming. En ten slotte merken de auteurs nog op hoe we evolueren naar meer ethische en kritische consumptie, bijvoorbeeld door verenigingen van mensen die goederen in de groothandel aankopen met controle van de herkomst van de goederen en tegen een rechtvaardige prijs (*ethical purchasing groups*).

Het vierde en laatste hoofdstuk *Tort law* focust vooral op het recht van de Verenigde Staten, met bijvoorbeeld aandacht voor de hoge gedingkosten, *punitive damages* en de *US tort reforms*. We zijn geëvolueerd van een groepsaansprakelijkheid naar aansprakelijkheid van individuen met een belangrijke rol voor de rechtbank die het schadelijke gedrag *ex post* beoordeelt. De auteurs zijn vernietigend over objectieve aansprakelijkheid. Die wordt in de eerste plaats geïntroduceerd omwille van economische efficiëntie en niet voor herverdelende rechtvaardigheid. De auteurs tonen overtuigend aan hoe objectieve aansprakelijkheid voordelig is voor *serial defendants*. Ze creëert een schijn van *corporate social responsibility*, vermijdt discussies over de fout, kan geen aanleiding geven tot *punitive damages*, vermindert de gedingkosten en wiegt sociale tegenstand tegen schadelijke activiteiten in slaap (p. 132). Dat de consument in slaap is gewiegd valt volgens de auteurs ook op bij de recente opmars van Google, Facebook en Amazon waarbij gebruikers gratis hun ideeën en creativiteit weggeven. Ook het als rechtvaardig aanvoelende *de vervuiler betaalt* principe wordt op de korrel genomen. Dat laat immers toe om tegen een bepaalde prijs de schadelijke activiteiten verder te zetten, zonder dat daarbij de belangen van toekomstige generaties en niet-menselijke belangen in overweging worden genomen. Niet geheel verrassend is de conclusie van de auteurs dat het huidige aansprakelijkheidsrecht niet geschikt is om met de huidige ontwikkelingen en technologieën om te gaan. Twee veranderingen zijn nodig. Ten eerste moet er van een *ex post* benadering overgegaan worden naar een *ex ante* aanpak, door preventie en makkelijke toegang tot de rechtbanken om sociaal laakbare activiteiten te voorkomen. Ten tweede moet er meer oog zijn voor de bredere effecten van (schadelijk) gedrag, en niet enkel voor de schending van een subjectief recht van een individu.

Wie zich over de fatalistische – bijvoorbeeld “*By creating and reproducing their professional knowledge without questioning its political and ecological foundations [...], lawyers participate in accelerating the final disaster of the Anthropocene.*” (p. 2) – en activistische, antikapitalistische toon van het boek heen kan zetten, zal hierin een schat aan info vinden voor een bijzondere interpretatie van het recht, maar ook zeker hoe het huidige recht op verschillende manieren duurzaamheid kan bevorderen. Ook de ‘context’ van het huidige recht komt uitgebreid aan bod in de vorm van rechtsgeschiedenis en rechtsfilosofie, al lijkt de neutrale wetenschappelijke blik daar soms afwezig.

Siel DEMEYERE

AANGEKONDIGD

- F. SWENNEN en T. WUYTS, *Beschermde personen in recht en praktijk* (Brussel: Larcier 2020), 284 p., €65
- A. VAN OEVELEN, J. ROZIE en S. RUTTEN (eds.), *Grenzen aan de buitengerechtelijke afhandeling van geschillen* (Antwerpen: Intersentia 2019), 202 p., €63,21
- D. VAN DAELE en L. MERGAERTS, *Naar een herijking van de Belgische veiligheids-architectuur* (Antwerpen: Intersentia 2020), 177 p., €51,89
- A.L. VERBEKE en F. BUYSSENS (eds.), *Notariële actualiteit 2018-2019* (Antwerpen: Intersentia 2019), 394 p., €80,19
- A. ANAND, *Shareholder-driven Corporate Governance* (Oxford: Oxford University Press 2020), 176 p., £65
- P. EICHENHOFER, *Rechtsmissbrauch - Zu Geschichte und Theorie einer Figur des Europäischen Privatrechts* (Tübingen: Mohr Siebeck 2019), xvii + 272 p., €59
- J. VAN DE VOORDE, *De verkrijgende verjaring* (Brugge: die Keure 2019), 773 p., €120
- H. JACQUEMIN (ed.), *Le Règlement général sur la protection des données (R.G.P.D./G.D.P.R.): premières applications et analyse sectorielle* (Limal: Anthemis 2020), 328 p., €84,91
- P. SALENS, *Het verwerven van vastgoed via de vennootschap in Vermogensplanning &* (Brussel: Larcier 2019), 199 p., €67
- S. ASMUSSEN, *Haftung für CSR* (Tübingen: Mohr Siebeck 2020), xiii + 281 p., €84
- T. OPGENHAFFEN, *Vrijheidsbepkeringen in de zorg in Reeks Gezondheidsrecht* (Antwerpen: Intersentia 2020), xviii + 558 p., €155
- D. PALOMBO, *Business and Human Rights - The Obligations of the European Home States* (Oxford: Hart Publishing 2020), 304 p., £75
- B. VERHEYE (ed.), *Geletterd recht. Een ontdekking van de wereld van Recht en Literatuur* (Brugge: die Keure 2020), 151 p., €36,79
- S. ILEGHEMS, *Verzekeringstoezicht in Aansprakelijkheids- en verzekeringsrecht* (Antwerpen: Intersentia 2019), xiv + 606 p., €165
- M. DEL MAR, *Artefacts of Legal Inquiry - The Value of Imagination in Adjudication* (Oxford: Hart Publishing 2020), 504 p., £70
- J. PENNER, *Property Rights: A Re-Examination in Oxford Legal Philosophy* (Oxford: Oxford University Press 2020), 256 p., £80
- F. GASCON INCHAUSTI en B. HESS, *The Future of the European Law of Civil Procedure* (Antwerpen: Intersentia 2020), xx + 292 p., €69
- B. KRANS en A. NYLUND (eds.), *Procedural Autonomy Across Europe* (Antwerpen: Intersentia 2020), xx + 248 p., €79
- S. BORGHETTI en S. WHITTAKER (eds.), *French Civil Liability in Comparative Perspective* (Oxford: Hart Publishing 2019), 544 p., £100